

Voorzieningenniveau voor een gezonde leefomgeving

Handreiking voor gemeenten, GGD'en en provincie

Voorwoord	3		
1. Inleiding	4		
1.1 Het voorzieningenniveau in een gezonde leefomgeving	4		
2. Het belang van een goed voorzieningenniveau	6		
2.1 Maatschappelijke voorzieningen	6		
2.1.1. Definitie van voorzieningen	6		
2.1.2. Typen voorzieningen	6		
2.2 De rol van de gemeente per type voorziening	7		
2.3 Voorzieningen en gezondheid	8		
2.4 Functiemenging	9		
2.4.1. Functiemenging van gebied en gebouw	9		
2.4.2. Het concept van de 15-minutenstad	10		
2.4.3. Draagvlak voor voorzieningen	11		
2.5. De rol van bereikbaarheid	11		
3. Trends in het voorzieningenniveau	12		
3.1 Verschraling van het voorzieningenniveau	12		
3.2 Ruimtelijke dynamiek en kwetsbare groepen	14		
3.3 Beoordeling van het voorzieningenniveau	14		
3.4 De situatie in Zuid-Holland	15		
3.5 Voorzieningen in de knel bij gebiedsontwikkelingen	16		
3.6 De rol van de provincie	17		
4. Kengetallen voor een goed voorzieningenniveau	18		
4.1. Kengetallen voor voorzieningen	18		
4.2. Gemeentelijke referentienormen	18		
4.2.1. De functie van referentienormen	19		
4.2.2. Het bepalen van referentienormen	19		
4.3. Voorbeelden van referentienormen uit vijf gemeenten	20		
4.3.1. Gemeente Amsterdam	20		
4.3.2. Gemeente Den Haag	20		
4.3.3. Gemeente Rotterdam	20		
		4.3.4. Gemeente Utrecht	21
		4.3.5. Gemeente Zuidplas	21
		4.4. Referentienormen nader beschouwd	21
		4.4.1. Referentienormen voor de meest genoemde maatschappelijke voorzieningen	21
		4.4.2. Vergelijking van de referentienormen	23
		5. Vaststellen en toepassen van referentienormen	24
		5.1.1. Vorm een objectief beeld van het voorzieningenniveau	24
		5.1.2. Beoordelen van de (eigen) buurt of wijk	25
		5.2. Lessen uit de praktijk	25
		5.2.1. Vormgeving en status	25
		5.2.2. Verankering en toepassing	26
		5.2.3. Flexibiliteit is nodig	26
		5.2.4. Publieke investeringen nodig	27
		5.2.5. Houd de regie van begin tot eind	27
		5.2.6. Aandacht alleen is niet genoeg	27
		5.2.7. Uitnodigingsplanologie is een risico	27
		5.3. Borging in beleid en planvorming	28
		6. Aan de slag	29
		6.1. Handreiking als hulpmiddel	29
		7. Bronnen	30

Voorwoord

De omgeving waarin je opgroeit, woont en werkt, is van grote invloed op je gezondheid. Een goed voorzieningenniveau in een gemeente is een belangrijk onderdeel hiervan; voor zowel de economie als voor de leefbaarheid en de gezondheid. Desondanks is een goed voorzieningenniveau niet voor iedereen beschikbaar. We kennen de voorbeelden van eentonige woonwijken die zonder voorzieningen zijn opgeleverd, waar de leefbaarheid van die wijk tekortschiet. Maar welke maatschappelijke voorzieningen moeten dan aanwezig zijn en in welke mate? Hoe kan een gemeente sturen in het voorzieningenniveau van een nieuwe wijk? Deze handreiking probeert daar antwoord op te geven. Het is een leidraad, niet in beton gegoten, om gemeenten, GGD'en, de provincie, en andere partijen die zich bezighouden met ruimtelijke ordening en de leefomgeving op weg te helpen in (adviesring omtrent) voorzieningen.

De vier GGD'en in Zuid-Holland hebben in samenwerking met de provincie Zuid-Holland op basis van wettelijke kaders en voorbeelden uit het land een handreiking met kengetallen opgesteld voor voorzieningen in de overkoepelende domeinen voor onderwijs, sociale en medische zorg, sport en spel, en cultuur. Het is een eerste stap in het helpen borgen van een goed voorzieningenniveau, waarbij is gekeken welke voorzieningen noodzakelijk zijn en/of belangrijk, hoe voorzieningen meegenomen kunnen worden in beleid voor ruimtelijke ontwikkelingen, en wat hierbij aandachtspunten en goede voorbeelden zijn. De eerste versie van deze handreiking kan dienen als hulpmiddel bij het agenderen van (ruimte voor) maatschappelijke voorzieningen, bij advisering en evalueren van opgaven in de ruimte (zoals bij omgevingstafels), bij het opstellen en actualiseren van omgevingsvisies en programma's, en bij het opstellen van referentienormen voor

voorzieningen. Een vervolg op deze handreiking is gewenst. Hierin kunnen verschillende thema's die niet aan bod komen, (verder) worden uitgewerkt. Het gaat dan om o.a. het inzichtelijk maken van beschikbare financieringsstromen, voorbeelden van handelingsperspectieven met (markt)ondernemers, het proces van vaststellen van referentienormen bij de gemeenteraad, en een verdieping op overige belangrijke voorzieningen voor een gezonde leefomgeving.

Onze speciale dank gaat uit naar een aantal medewerkers van gemeenten in Zuid-Holland die hebben meegelezen met deze handreiking en hun feedback hebben gegeven.

De auteurs

Onderdeel van de samenwerkingsagenda van GGD-en en de provincie in Zuid-Holland

Projectgroep:

- Hans Jansen, GGD Haaglanden
- Jaël van Diemen de Jel, GGD Hollands-Midden
- Merel Schutten, GGD Zuid-Holland-Zuid
- Jeroen Huijts, Gemeente Rotterdam (voor GGD Rotterdam-Rijnmond)
- Lucas van der Velden, Provincie Zuid-Holland

1. Inleiding

1.1 Het voorzieningsniveau in een gezonde leefomgeving

Een gezonde leefomgeving is een leefomgeving die bewoners als prettig ervaren, waar gezonde keuzes gemakkelijk en logisch zijn, en waar negatieve invloeden op gezondheid zo klein mogelijk zijn. GGDGHOR Nederland beschrijft in haar ‘Kernwaarden voor een gezonde leefomgeving’, dat belangrijke elementen voor een gezonde leefomgeving zijn: uitnodigen tot bewegen (wandelen, fietsen, spelen, sporten), elkaar ontmoeten, ontspannen, een goede milieukwaliteit (lucht, geluid), klimaatbestendigheid en een goede toegang tot voorzieningen (GGDGHOR Nederland, 2024).

Een goede toegang tot voorzieningen is onmisbaar voor een gezonde leefomgeving of levert hier een belangrijke bijdrage aan. Denk hierbij aan voorzieningen voor onderwijs, sociale en medische gezondheidszorg, recreatie en sport, maar ook vervoersvoorzieningen, winkels en horeca. Deze voorzieningen zijn voor elke inwoner in principe noodzakelijk. Zij maken het mogelijk om te participeren in de samenleving en dragen bij aan sociale cohesie in buurt of wijk. In een buurt waar wonen, werken en een gevarieerd aanbod van voorzieningen goed gemengd zijn, wordt meer bewogen omdat alles lopend of met de fiets bereikbaar is. Een slimme combinatie van functies (wonen, werken en voorzieningen) in ruimte en tijd bevordert ook het gebruik ervan door meerdere doelgroepen. Doordat mensen hier elkaar ontmoeten in de buurt bevordert dit de sociale cohesie. Het houdt de buurt levendig, benut de schaarse ruimte optimaal en biedt lokaal werkgelegenheid.

Het voorzieningsniveau is onder meer afhankelijk van het aantal, de bereikbaarheid en de mate waarin het aanbod aansluit bij de behoeften van de inwoners. Door verschillende oorzaken staat het voorzieningsniveau onder druk, zowel in de stad (Rli, 2020) als in kleinere kernen in het landelijk gebied. Het totale aanbod van voorzieningen in steden is afgenomen en verschaald. Voorzieningen verdwijnen of verplaatsen zich naar de economisch vitalere delen van een stad. In landelijk gebied ziet men vergelijkbare ontwikkelingen; lokale bibliotheken, scholen, buurthuizen, zorginstellingen en ziekenhuizen sluiten hun deuren en concentreren zich in de grotere kernen. Het onderzoek Vitaliteit van kleine kernen, dat in 2024 een update krijgt, onderzoekt deze problematiek verder en benadrukt de noodzaak van een aanpak die inspeelt op de unieke kwaliteiten van deze gebieden. Ook benoemt het coalitieakkoord van de provincie Zuid-Holland (2023-2027) expliciet dat “in het landelijk gebied behoud van voorzieningen en leefbaarheid een uitdaging vormen”. Tegelijkertijd wordt bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen niet altijd tijdig rekening gehouden met het reserveren van ruimte voor voorzieningen. Daarnaast wordt door gebrek aan financieel rendement voor bepaalde type voorzieningen, zoals speelplaatsen en buurthuizen, vooral ingezet op woningen en commerciële voorzieningen. Door een samenspel van factoren missen nieuwe woonwijken ten gevolge hiervan essentiële maatschappelijke voorzieningen voor een aantrekkelijke en gezonde leefomgeving.

Het gevolg is dat niet iedereen (meer) toegang heeft tot een goed voorzieningenniveau. Het niet of minder in staat zijn om gebruik te maken van voorzieningen gaat ten koste van het dagelijks functioneren en van de gezondheid. Voor kwetsbare groepen, zoals ouderen, chronisch zieken en mensen met een beperking is deze impact groot, omdat hun participatie vaak afhankelijk is van de bereikbaarheid en toegankelijkheid van voorzieningen. Bewoners van kwetsbare wijken hebben vaak al te maken met een stapeling van problemen. Negatieve omgevingsinvloeden, zoals een beperkt voorzieningenniveau, hebben dan een extra grote impact op de leefbaarheid van een wijk en de gezondheid van de inwoners (Venderbos et al., 2023).

1.2 Aanleiding en doel

Er is steeds meer aandacht voor voorzieningen met een maatschappelijke functie als onderdeel van een gezonde leefomgeving. Daarnaast is ook duidelijk dat het voorzieningenniveau onder druk staat in zowel bestaande wijken als nieuwbouwwijken. Omdat de impact op de leefbaarheid en gezondheid groot is, is het belangrijk om te borgen dat een goed voorzieningenniveau voor iedereen beschikbaar is, zowel in bestaande gebieden (door het behoud of verbeteren van de kwaliteit van voorzieningen) als bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen.

Het borgen van een goed voorzieningenniveau is echter een grote opgave voor gemeenten. Meerdere factoren spelen een rol bij (het ontwikkelen van) een goed voorzieningenniveau. Op basis van een analyse van de problematiek en bestaande gemeentelijke initiatieven die reeds zijn ingezet, brengt deze handreiking de mogelijkheden in beeld die bijdragen aan een goed voorzieningenniveau. De handreiking kan gemeenten ondersteunen in hun streven naar leefbare en gezonde wijken.

1.3 Leeswijzer

De handreiking gaat in hoofdstuk 2 verder in op de kenmerken van voorzieningen en het belang van een goed voorzieningenniveau voor een gezonde leefomgeving. Hoofdstuk 3 schetst een beeld van de trend van verschraling van het voorzieningenniveau, zowel landelijk als in de provincie Zuid-Holland. De wijze waarop kengetallen voor voorzieningen kunnen helpen om een goed voorzieningenniveau te bereiken komt in hoofdstuk 4 aan de orde, onder andere aan de hand van voorbeelden van bestaande referentiewaarden van verschillende gemeenten. Hoofdstuk 5 gaat in op hoe dergelijke referentiewaarden kunnen worden vastgesteld en de toepassing ervan kan worden geborgd. Ten slotte geeft hoofdstuk 6 een samenvattend stappenplan om aan de slag te gaan.

2. Het belang van een goed voorzieningenniveau

Dat een goed voorzieningenniveau bijdraagt aan de leefbaarheid van een gebied komt naar voren in zowel een groot aantal (wetenschappelijke) studies en beleidsdocumenten als de praktijk. Dit hoofdstuk gaat nader in op de vraag om welke voorzieningen het gaat en op welke wijze het voorzieningenniveau van invloed is op de publieke gezondheid.

2.1 Maatschappelijke voorzieningen

2.1.1 Definitie van voorzieningen

Het is moeilijk om een eenduidige definitie te geven van (maatschappelijke) voorzieningen. In verschillende rapporten zijn vooral globale omschrijvingen te vinden.

Publieke voorzieningen:

Rli: "... omvatten zowel de (openbare) buitenruimtes, zoals straten, pleinen en parken, als binnenruimtes waar mensen elkaar tegenkomen, zoals winkels, cafés, bibliotheken, kantoren en scholen. ... Ook de vervoermiddelen in het openbaar vervoer kunnen worden gezien als ...."

Maatschappelijke voorzieningen:

Gemeente Utrecht: "... plekken die ruimte bieden aan activiteiten die primair een maatschappelijk doel dienen. Ze dragen bij aan een gezonde en aantrekkelijke samenleving met gelijke kansen voor iedereen en oog voor elkaar. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om activiteiten op het gebied van zorg, welzijn, cultuur, sport en onderwijs"

De reikwijdte van deze handreiking omvat vooral de voorzieningen met als primair doel: het ontvangen van zorg, leren, ontwikkelen, ontmoeten, spelen, sporten, en culturele participatie. De nadruk ligt op de voorzieningen waar de gemeente een rol heeft. In deze versie van de handreiking wordt beperkt of niet ingegaan op supermarkten, horeca, kantoren, detailhandel en overige winkels, hoewel ook deze een maatschappelijke en sociale functie hebben. Elementen in de openbare ruimte (bankjes, watertappunten, e.d.) komen slechts beperkt aan de orde.

2.1.2 Typen voorzieningen

Voorzieningen die vanouds worden gezien als basisbehoeften en waar iedereen toegang tot zou moeten hebben, zijn onderwijs, 1e en 2e lijnzorg, welzijn, kunst en cultuur, en sport en spelen. Enkele voorbeelden hiervan zijn: huisartskundige zorg bij medische klachten, scholen voor onderwijs van kinderen en jongeren, theater voor culturele activiteiten en sportclubs voor deelname aan sport. Het gaat dan vaak om voorzieningen waar een gemeente traditioneel een (wettelijke) taak in heeft of rol bij speelt. Supermarkten en winkels, die vallen onder commerciële dienstverlening, zijn belangrijk voor de boodschappen van dagelijkse levensbehoeften en het openbaarvervoerssysteem voor de mobiliteit van mensen binnen en tussen steden en regio's. Over het algemeen hebben gemeenten geen of slechts deels een wettelijke rol of taak hierin, maar zijn deze voorzieningen belangrijk voor de leefbaarheid van een gebied en dragen zij bij aan de werkgelegenheid en de (lokale) economische vitaliteit. Voor de leefbaarheid van een buurt kan men ook breder kijken dan deze bekende voorbeelden. Het kan ook gaan om voorzieningen zoals bankjes in de openbare ruimte (voor rust, ontspanning en sociaal contact), publieke sanitair voorzieningen (zoals watertappunten of openbare toiletten voor gezondheid, hygiëne en comfort), maar ook groenvoorzieningen, zoals parken, plantsoenen en andere openbare groene ruimten (voor beweging, recreatie en ontspanning naast de ecologische waarde).

2.2 De rol van de gemeente per type voorziening

Er zijn verschillende categorieën voorzieningen, waarbij de rol van de gemeente wisselt. Er is onderscheid te maken in wettelijk geborgde voorzieningen, voorzieningen die voortvloeien uit de lokale ambitie en voorzieningen die door de markt worden bepaald.

- Wettelijke geborgd

Gemeente regelt deze voorzieningen, zoals onderwijs.

Bij onderwijs is er sprake van een wettelijke taak voor een gemeente. Dit betekent dat gemeenten verplicht zijn om voorzieningen in het onderwijs te organiseren en te waarborgen. Het gaat dan o.a. om het bieden van huisvesting voor scholen, bijvoorbeeld door middel van schoolgebouwen. Wel is er keuzevrijheid in hoe bijvoorbeeld de school eruit gaat zien en wat de samenhang is met andere voorzieningen (school kan een gebouw met andere functies delen).

- Lokale ambitie

Gemeente organiseert, stimuleert en faciliteert deze voorzieningen, zoals sport en cultuur.

Voor voorzieningen die voortvloeien uit lokale ambities, zoals sport en cultuur, heeft de gemeente meer vrijheid in hoe zij deze voorzieningen organiseert, stimuleert en faciliteert. Gemeenten kunnen bijvoorbeeld hierin de samenwerking opzoeken met lokale organisaties en verenigingen. Gemeenten die zwemlessen willen stimuleren, kunnen voorzien in zwemfaciliteiten en/of samenwerkingen aangaan met zwemverenigingen. Hetzelfde geldt voor een buurthuis, (stads)musea, schouwburg of concertpodium. Door een goed partnerschap met lokale instanties of private partijen kan een slimme combinatie van functies ontstaan, waarbij bijvoorbeeld in deze ruimten ook de musicals van groep 8 van de basisschool terecht kunnen.

- Marktgestuurd

Gemeente faciliteert deze voorzieningen, bijvoorbeeld door ruimtelijke mogelijkheden te creëren voor zorg en detailhandel.

Verder zijn er voorzieningen waar de gemeente veelal wel een visie over heeft, maar niet direct verantwoordelijk voor is. Denk bijvoorbeeld aan huisartspraktijken of kinderopvang. Deze typen voorzieningen zijn cruciaal voor een goed functionerende stad, maar de markt is hier primair aan zet. De rol van de gemeente is dan vooral zorgen dat er mogelijkheden worden gecreëerd; ruimtelijk in gebiedsontwikkelingen of omgevingsplannen of door concrete afspraken met ontwikkelaars te maken. Daarnaast zijn er voorzieningen die volledig door de markt worden beheerd en waarbij de gemeente alleen planologisch zaken regelt. Denk hierbij aan supermarkten en horeca. Deze voorzieningen zijn dan ook meestal niet in normering vanuit de gemeente opgenomen.

De rol van de gemeente verschilt ook afhankelijk van of het te ontwikkelen vastgoed in eigendom van de gemeente is of komt. In de meeste gemeenten zijn basisscholen (juridisch) eigendom van de gemeente. Dat geldt ook vaak voor schouwburgen, zwembaden en sporthallen. De rol van de gemeente is in dit geval die van eigenaar, met daaraan gekoppeld de zorgplicht dat de voorziening over de langere termijn weer grondig gerenoveerd of vernieuwd kan worden.

2.3 Voorzieningen en gezondheid

GGD'en zetten zich in voor het creëren en onderhouden van een gezonde leefomgeving. Ter ondersteuning hiervoor heeft GGD GHOR Nederland de Kernwaarden voor een Gezonde leefomgeving opgesteld. De Kernwaarden zijn onderverdeeld in tien thema's met verschillende uitgewerkte principes en worden idealiter in elk ruimtelijk plan nagestreefd. Eén van de tien kernwaarden is 'Voorzieningen dichtbij'.

Twee belangrijke principes volgens Kernwaarden voor een Gezonde Leefomgeving zijn diversiteit aan voorzieningen en participatie. Het gaat er hierbij om dat de gemeente zoveel mogelijk voor een diversiteit aan voorzieningen zorgt die aansluiten op de behoeften en wensen van de verschillende gebruikersgroepen. Dit zijn voorzieningen voor ontmoeting, ontspanning, beweging en andere activiteiten die bijdragen aan een gezonde leefomgeving en het verbeteren van de kwaliteit van leven. Betrek daarom als gemeente burgers actief bij de planning, ontwikkeling, uitvoering, beheer en evaluatie van maatschappelijke voorzieningen. Dit kan worden bereikt door een goed proces van burgerparticipatie op te zetten, waarbij verschillende niveaus van participatie mogelijk zijn, zoals informeren, raadplegen, adviseren, coproduceren of meebeslissen.

Maatschappelijke voorzieningen die voor de gezondheid van belang zijn en specifiek genoemd worden bij de kernwaarden, gaan over de openbare ruimte, gebruiksgroen, sporten en spelen, en voorzieningen om elkaar te ontmoeten.

- Openbare ruimte en groen. Openbaar groen is beschikbaar voor zelfbeheer en er is ruimte voor buurttuinen, stoeptuinen of -parken. Dit bevordert niet alleen de fysieke gezondheid, maar ook de sociale cohesie en het welzijn van de gemeenschap.
- Sportfaciliteiten en routes. Sporten (in verenigingsverband of anderszins georganiseerd) is een essentieel onderdeel van bewegen. Om iedereen te kunnen laten sporten is er voldoende plek om te sporten bij (sport)verenigingen, -voorzieningen en in het groen, op straten en pleinen. Voor iedereen zijn sportverenigingen, sportscholen en -clubs toegankelijk, betaalbaar en beschikbaar. De sportgelegenheden en sportfaciliteiten zitten op de juiste plek dicht bij de doelgroep, zijn zichtbaar en uitnodigend, of zijn geïntegreerd in de openbare ruimte, zoals hardlooproutes.
- Voorzieningen om elkaar te ontmoeten, zoals bankjes op pleinen en bij speelplekken, en elementen die als informele zitplaats gebruikt kunnen worden, bijvoorbeeld trappen, brede paaltjes, etc. Faciliteer en stimuleer ook buurtinitiatieven (zoals moestuinen) en voorzieningen zoals bibliotheken, buurthuizen, koffientje bij een park.
- Straten, parken, pleinen en water geven aanleiding tot (ongeorganiseerd) sporten en spelen, bijv. om een rondje te lopen met de hond, in het hardlooprondje wat gymoefeningen op te nemen, verstoppertje te spelen of een eigen spel te verzinnen. Spelen kan overal, maak het straatprofiel geschikt (brede stoep) en denk daarbij aan de verkeersveiligheid (bijv. 30 km zone).

Het effect op de gezondheid van inwoners door deze typen voorzieningen is vrij uiteenlopend. Sporten en spelen helpen overgewicht en daarmee samenhangende ziekten zoals hart- en vaatziekten, diabetes en kanker voorkomen. Het is ook goed voor de motorische ontwikkeling van kinderen, bevordert lenigheid en zelfredzaamheid van ouderen en helpt eenzaamheid en isolement te voorkomen. Onder werknemers kan het ziekteverzuim verlagen en werktevredenheid en productiviteit bevorderen. In een gebied waar voorzieningen goed bereikbaar zijn, wordt meer bewogen omdat zij makkelijk lopend of met de fiets bereikbaar zijn. Dit zorgt er voor dat meer mensen de auto laten staan, wat weer positieve invloed heeft op de lokale luchtverontreiniging, geluidsoverlast en verkeersproblemen. Voorzieningen voor ontmoeten zijn een middel tegen eenzaamheid en bevorderen de sociale cohesie. Bij sociale cohesie gaat het erom dat bewoners elkaar (her) kennen en naar elkaar omkijken. De behoefte aan een onderlinge band met buurtbewoners verschilt per levensfase en per persoon, voor kwetsbare groepen is dit vaak erg belangrijk.

Ten slotte kunnen verschillende principes die gelinkt zijn aan de tien kernwaarden als aanvullende voorwaarde gelden bij het realiseren van voorzieningen in een gezonde leefomgeving. De voorwaarden zijn dan van toepassing op de gebouwde en ongebouwde voorzieningen in de openbare ruimte, en de verbinding hiertussen. Hieronder staan zeven voorbeelden genoemd:

- **Bereikbaarheid.** Dagelijkse voorzieningen en activiteiten zijn voor voetgangers en fietsers goed bereikbaar.
- **Toegankelijkheid.** Voorzieningen zijn dichtbij en gemakkelijk toegankelijk voor iedereen, inclusief kwetsbare groepen. Dit houdt in dat rekening wordt gehouden met de mobiliteitsbehoeften van verschillende groepen, zoals voetgangers, fietsers, openbaar vervoer gebruikers, automobilisten en mensen met mobiliteitsbeperkingen.
- **Veiligheid.** Veilig betekent zowel fysiek veilig, bijvoorbeeld verkeersveilig, als sociaal veilig, bijvoorbeeld door goede verlichting. Het gaat dan bijvoorbeeld om veilige en aantrekkelijke wandelroutes naar voorzieningen voor dagelijkse behoeften, activiteiten en zorg.

- **Rookvrije omgeving.** De omgeving waar kinderen en kwetsbare groepen verblijven, zoals het school(plein), het kinderdagverblijf, speelplaats en sportterrein, is rookvrij. Denk hierbij ook aan bushokjes in de buurt van scholen en kinderdagverblijven.
- **Voedselomgeving.** Een gevarieerd en ook gezond voedingsaanbod in de leefomgeving. Vooral is het van belang hiervoor aandacht te hebben op en rond scholen, sportterreinen en andere gemeentelijke voorzieningen. Zorg voor drinkwatertappunten op strategische plekken, zoals bv. bij fiets- of wandelknooppunten, winkelgebieden, speelvoorzieningen en schoolpleinen.
- **Zitmogelijkheden.** Voldoende zitmogelijkheden (in zon en schaduw) om te rusten en elkaar te ontmoeten, zoals bankjes op pleinen en bij speelplekken, en elementen die als informele zitplaats gebruikt kunnen worden, bijvoorbeeld trappen, brede paaltjes, etc.
- **Fietsenstallingen.** Voldoende, goede en veilige fietsenstallingen nabij voorzieningen, waaronder OV, en bij woningen.

2.4 Functiemenging

2.4.1. Functiemenging van gebied en gebouw

Een goede menging van functies op straat- of wijkniveau zorgt voor een prettige woon- en werkomgeving gedurende de hele dag. Een buurt waar wonen, werken en een gevarieerd aanbod van voorzieningen (op het gebied van zorg, winkelen, ontspanning, ontwikkeling) goed gemengd zijn, wordt doorgaans beschouwd als een aantrekkelijke leefomgeving (zie voorbeeld figuur 2.1). Daarnaast bevordert een slimme combinatie van functies in ruimte en tijd het gebruik ervan door meerdere doelgroepen. Het houdt de buurt levendig en het biedt ook lokaal werkgelegenheid.

Met name dienstverlenende en MKB-bedrijven, zoals bedrijven in de detailhandel, kunnen de levendigheid van een buurt vergroten en zorgen voor lokale werkgelegenheid. Het zogeheten meervoudig gebruik van één gebouw biedt ook voordelen, omdat het de schaarse ruimte optimaal benut.

De druk op de ruimte neemt toe en het dwingt om anders te kijken naar de inrichting van onze leefomgeving. Het combineren van functies biedt mogelijkheden op het gebied van voorzieningen, bijvoorbeeld binnen de ruimten die al een langere tijd leeg staan of slechts op specifieke tijdstippen worden gebruikt. Bovendien kunnen buurtplekken die nu door slechts één of twee doelgroepen gedomineerd worden, toegankelijk worden gemaakt voor meerdere doelgroepen. Brede scholen vormen bijvoorbeeld een goede combinatie met kinderdagverblijven, gezondheidszorg en een bibliotheek. In een buurtcentrum kunnen verschillende maatschappelijke functies gecombineerd worden, zoals muziekles, bibliotheek, (para)medische spreekruimte, publieksfunctie gemeente, verenigingsleven, etc. Het combineren van functies is niet altijd eenvoudig en de nodige obstakels moeten hierin nog overwonnen worden. Scholen kunnen bijvoorbeeld vanuit veiligheid en beheersbaarheid huiverig zijn om hun ruimten beschikbaar te stellen. Het is een uitdaging om met uiteenlopende doelgroepen het beheer te regelen. Slimmer omgaan met vastgoed en functies biedt in principe wel mogelijkheden en goede voorbeelden hiervan zullen steeds vaker aandienen.

De nabijheid van de verschillende voorzieningen is vooral belangrijk voor mensen met een beperkte actieradius, zoals jonge gezinnen, kinderen en ouderen. Dit geldt ook voor mensen met een zwakke gezondheid en voor mensen met weinig middelen. Voor deze specifieke groepen is het van belang dat er voorzieningen op loop- en rollatorafstand te bereiken zijn. Het gaat om (openbare) buitenruimtes zoals straten, pleinen en parken, waar men elkaar kan ontmoeten en om voorzieningen in binnenruimtes, zoals bibliotheek, supermarkt, huisarts, buurthuis en winkel. Dit bevordert zelfredzaamheid in het dagelijks leven.

Ook het College van Rijksadviseurs (2019) houdt een pleidooi voor functiemenging:

”Functiemenging in de stad wordt het nieuwe normaal, na decennia waarin functiescheiding de norm is geweest.” De voordelen van gemengde gebieden lopen uiteen; ze zijn gewild op de markt, het verbetert de leefbaarheid, het stimuleert kruisbestuiving tussen bedrijven en innovatie, en het maakt het delen van voorzieningen en investeringen makkelijker.

Figuur 2.1. Praatplaat gemengde buurt (uit Kernwaarden voor een gezonde leefomgeving, GGDGHOR Nederland)

2.4.2. Het concept van de 15-minutenstad

De 15-minutenstad is een stedelijk concept waarbij alle dagelijkse basisbehoeften binnen een kwartier lopen of fietsen van je huis te vinden zijn. Denk hierbij aan school, werk, apotheek, huisarts, winkels, openbaar vervoer, natuur en cultuur. Met dit concept zorgen we voor leefbare, gezonde en goed bereikbare steden waar iedereen kan meedoen. In de 15-minutenstad staat de mens centraal. Verplaatsingen zijn duurzaam, kort, veilig, gezond, schoon, ruimte-efficiënt en voor iedereen (inclusief).

Dat betekent dat voor iedereen voorzieningen dichtbij en toegankelijk zijn. In een Whitepaper hebben Adviesbureau Rebel, de Fietsersbond en Wandelnet (2023) een zevental ontwerpprincipes uitgewerkt, twee ruimtelijke en vijf mobiliteits-ontwerpprincipes: compacte en gemengde stad (1), leefbare stad (2), stappen/voetgangers (3), trappen/fietsers (4), openbaar vervoer (5), 'mobility as a service'/deelmobiliteit (6) en de privé-auto (7).

Het concept van de 15-minuten stad heeft vele voordelen, maar is niet altijd toepasbaar of noodzakelijk in elke context. Vooral in landelijke gebieden, dunnerbevolkte buitenwijken en sommige bestaande wijken kunnen de behoeften en omstandigheden anders zijn. Daarom is het concept vooral een inspirerend model voor nieuwe stedelijke ontwikkelingen. Voor bestaande wijken kan men aan de hand van dit concept streven naar een verbeterde toegankelijkheid en nabijheid van voorzieningen. Zo kan de 15-minuten stad als richtlijn dienen zonder dat het direct als exclusief doel wordt beschouwd.

2.4.3. Draagvlak voor voorzieningen

Om in een buurt of wijk te zorgen dat voorzieningen levensvatbaar zijn, moeten voldoende inwoners – potentiële gebruikers – aanwezig zijn. Dit komt onder andere naar voren in een studie, uitgevoerd door KAW (2020): Ruimte zat in de stad. Sinds de jaren '50 is het draagvlak voor voorzieningen in de meeste wijken drastisch afgenomen door de daling van de gemiddelde woningbezetting van circa 3,6 naar 2,0. Omdat het gebruik van de auto tegelijkertijd sterk is toegenomen is de afstand tot voorzieningen steeds verder gegroeid. Met verdichten in bestaande wijken kan deze trend worden gekeerd. Zeker voor voorzieningen waarbij de markt aan zet is, is het draagvlak – in de vorm van gebruikintensiteit, klandizie – essentieel voor de levensvatbaarheid. Naast het planologisch mogelijk maken van de vestiging van voorzieningen, draagt dan ook het toevoegen van woningen in een buurt bij aan dit draagvlak.

2.5. De rol van bereikbaarheid

Eén van de belangrijkste doelstellingen van vervoersbeleid is het faciliteren van de toegang van mensen tot werk, voorzieningen en sociale contacten. In de praktijk is vervoersbeleid echter vooral gericht op het functioneren van het vervoerssysteem, dat leidt tot een nadruk op het bestrijden van congestie, faciliteren van verkeersdoorstroming en efficiënter maken van het openbaarvervoerssysteem, terwijl weinig aandacht wordt besteed aan de mate waarin verschillende groepen mensen bestemmingen en activiteiten

ten kunnen bereiken.

Het PBL heeft een analyse uitgevoerd van de bereikbaarheid (Bastiaanssen & Breedijk, 2022) om op buurtniveau inzicht te geven in de toegang tot werk, gezondheidszorg, onderwijs, winkels en groen met verschillende vervoerswijzen (lopen, fiets, OV, auto, en combinaties hiervan), en op verschillende momenten van de dag (spits en dalperiode) en week (doordeweeks en weekend). De resultaten van deze bereikbaarheidsanalyses laten zien, dat de bereikbaarheid voor alle vervoerswijzen het hoogst is in de Randstad en in

de steden, waar de grotere nabijheid van voorzieningen en werk duidelijk opweegt tegen de lagere reissnelheden in deze regio als gevolg van congestie. Er zijn echter aanzienlijke verschillen in bereikbaarheid tussen de diverse vervoerswijzen. Mensen met toegang tot een auto hebben veruit de hoogste bereikbaarheid van voorzieningen en werk, zelfs in de spitsuren, en die bereikbaarheid is nog hoger in de daluren, omdat congestie op het wegennet dan beperkter is. Mensen die zich (moeten) verlaten op het openbaar vervoer hebben aanzienlijk minder bereikbaarheid, vooral als ze wonen in landelijk gebied, in de stadsranden of in suburbane kernen. Bovendien neemt de openbaar vervoerbereikbaarheid af in de daluren in alle typen gebieden, vanwege lagere vervoersfrequenties. De fiets kan weliswaar bijdragen aan de bereikbaarheid, maar in suburbane kernen, dorpen en in landelijk gebied is de fietsbereikbaarheid van (bovenlokale) voorzieningen en werk vaak beperkt. De bereikbaarheidsanalyses suggereren daarmee dat congestie op (snel)wegen in de Randstad niet de kern van het bereikbaarheidsprobleem is, maar eerder de beperkte bereikbaarheid per openbaar vervoer en fiets in de stadsranden, de suburbane kernen, en in landelijk gebied.

Ook barrières spelen een rol voor de bereikbaarheid van voorzieningen. Zo kunnen doorgaande wegen, railinfrastructuur of een kanaal een barrièrewerking hebben in of tussen naastgelegen buurten. Dit kan de sociale interactie en/of de bereikbaarheid van voorzieningen beperken. Het gaat dan bijvoorbeeld om schoolkinderen die niet alleen naar school mogen lopen vanwege de aanwezigheid van een over te steken, drukke autoweg (Boon et al., 2003).

3. Trends in het voorzieningenniveau

Uit verschillende publicaties, zowel van onderzoeksinstituten als van adviesraden, blijkt dat het voorzieningenniveau in Nederland onder druk staat. Dit beeld komt ook naar voren uit berichten in de media over het verdwijnen van de huisarts, het zwembad, de bibliotheek, etc. uit een dorp of een wijk. Dit heeft ook consequenties voor de gezondheid van mensen en raakt sommige groepen harder dan andere. Dit hoofdstuk gaat in op de trends in het voorzieningenniveau op basis van een aantal relevante (landelijke) studies om vervolgens in te zoomen op de provincie Zuid-Holland.

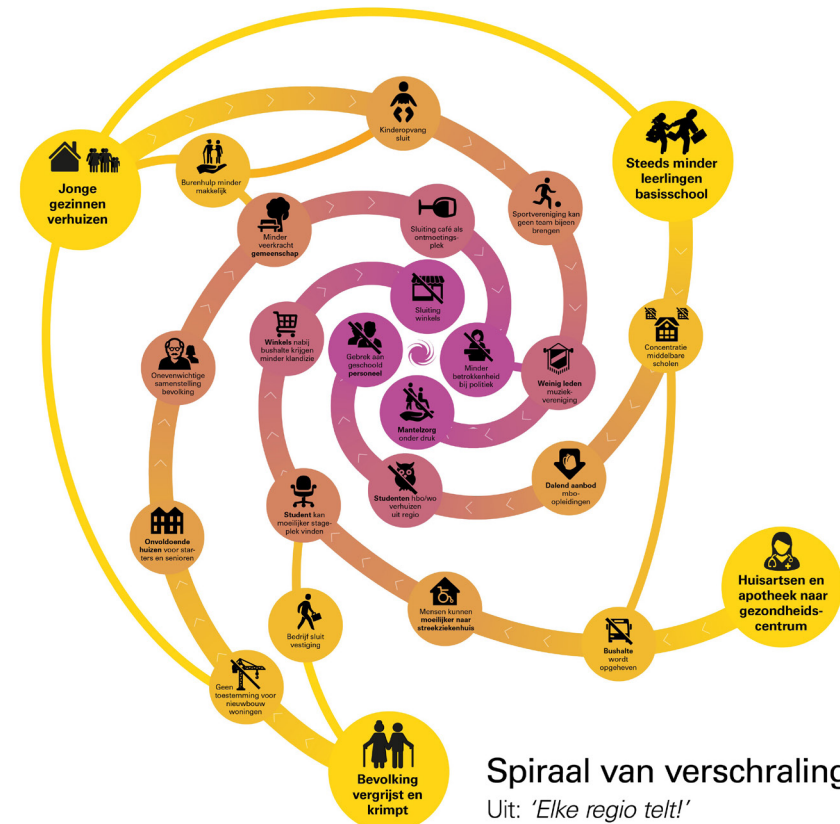
3.1 Verschraling van het voorzieningenniveau

De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur noemt in het advies 'Toegang tot de stad' (2020) drie voorwaarden in de leefomgeving, die vervuld moeten zijn om volwaardig deel te kunnen nemen aan de stedelijke samenleving en toegang te hebben tot activiteiten als werk, onderwijs, zorg en sociale contacten. De raad noemt deze voorwaarden sleutelfuncties van een stad:

- **Publieke voorzieningen:** je moet gebruik kunnen maken van (openbare) buitenruimtes zoals straten, parken en pleinen en de binnenruimtes die een veelheid aan voorzieningen kunnen herbergen zoals bibliotheken, supermarkten, restaurants, winkels, huisartspraktijken, buurtcentra, sportscholen enzovoort.
- **Wonen:** je hebt woonruimte nodig (al dan niet gedeeld met gezinsleden), als thuis- en uitvalsbasis.
- **Vervoer:** je moet je kunnen verplaatsen in de stad om relevante bestemmingen te kunnen bereiken, waaronder bijvoorbeeld werk, zorg, onderwijs, boodschappen, sociale afspraken of anderszins. Als die bestemmingen niet te voet zijn te bereiken, heb je vervoermiddelen nodig.

De Raad constateert dat het totale aanbod van publieke voorzieningen in steden is afgenomen en verschaald. Zo hebben veel wijkbibliotheken hun deuren gesloten, zijn veel pleinen eenzijdiger ingericht, zijn voorzieningen als scholen en sportvelden naar de randen van de stad verplaatst en is het aantal ziekenhuislocaties afgenomen. Ook stijgen de prijzen van het maatschappelijk vastgoed. Terwijl de vraag naar bijvoorbeeld huisartszorg toeneemt, kunnen in delen van de steden de huisartsen de huurprijzen van een praktijkruimte nauwelijks nog betalen. Als oorzaken ziet de Raad dat gemeenten enerzijds hebben bezuinigd op maatschappelijke voorzieningen en anderzijds zich veelal laten leiden door de wens om zoveel mogelijk financieel rendement uit publieke voorzieningen te halen. In de afwegingen over stedelijke transformaties lijken publieke voorzieningen (zowel het maatschappelijk vastgoed als de openbare ruimte) steeds vaker aan het kortste eind te trekken. Het gevolg is dat verschillende (kwetsbare) groepen in de knel komen.

In een later advies van de Rli, samen met ROB en RVS (Elke regio telt!, 2023) wordt de spiraal van verschraling geïntroduceerd, zie figuur 3.1. Zij constateren dat in bepaalde gebieden in Nederland, veelal gelegen buiten de economische centrumgebieden, een stapeling van achterstanden optreedt van één of meer aspecten, waaronder het aanbod van voorzieningen. Essentiële voorzieningen in de regio brokkelen gelijktijdig af: basisscholen gaan dicht, huisartspraktijken verdwijnen, winkels sluiten hun deuren, bushaltes worden opgeheven. Deze neerwaartse spiraal van verschraling heeft verstrekende gevolgen voor het gemeenschapsleven in een regio. De leefbaarheid van dorpen, buurten en gemeenschappen komt onder druk te staan en dit leidt in diverse regio's tot achterstanden.

Spiraal van verschraling
Uit: 'Elke regio telt!'

Figuur 3.1. Spiraal van verschraling (Rli, ROB & RVS, 2023)

3.2 Ruimtelijke dynamiek en kwetsbare groepen

In de meeste stedenbouwkundige plannen die sinds de Tweede Wereldoorlog zijn uitgewerkt, is toegewerkt naar een eindsituatie, waarna een buurt of wijk ‘af’ was, met een vast aantal voorzieningen. Al snel bleek de eindsituatie helemaal niet stabiel te zijn, maar juist snel te veranderen door allerlei onvoorziene omstandigheden, zoals een gewijzigde bevolkingssamenstelling, een dalende woningbezetting, nieuwe regelgeving, andere trends en behoeften en gewijzigde gebruiken. Dit leidde ertoe dat veel voorzieningen al na één of twee decennia te groot of juist te klein waren.

Hin & de Hollander (2023) betogen in een PBL-essay op basis van uitgebreid literatuuronderzoek, dat er een voortdurend ruimtelijk dynamisch proces optreedt, dat leidt tot een uitsortering van mensen en voorzieningen. Beschikbare trendgegevens over verhuisbewegingen en de spreiding van goedkoop woningaanbod rondom grote steden laten deze ruimtelijke uitsortering zien, waarbij de meest kwetsbare bewoners (mensen met een lagere sociaaleconomische positie en een groter dan gemiddelde kans op gezondheidsproblemen) telkens weer bij elkaar in de minst aantrekkelijke buurten terecht komen, en bovendien steeds verder van de centraal stedelijke gebieden (‘suburbanisatie van armoede’) af. Tegelijkertijd verschaalt hier juist het aanbod van voorzieningen; die verdwijnen of verplaatsen zich naar economisch vitalere delen van de stad. Zo ontstaan nieuwe buurten met (gestapelde) achterstanden en kwetsbare groepen bewoners met meer gezondheidsklachten.

Kwetsbare bewoners worden extra getroffen wanneer de afstand tot werk, sociale netwerken en voorzieningen groter is of wordt. Door hun beperkte financiële middelen en minder uitgebreide kennis, vaardigheden en contacten zijn zij juist afhankelijker zijn van de kwaliteit van hun directe leefomgeving. De afstand is voor hen van groter belang bij het dagelijks leven, zoals zichtbaar in bijvoorbeeld ‘vervoersarmoede’. De bereikbaarheid van potentieel werk, voorzieningen en vertrouwde sociale netwerken is essentieel. Verhuizen naar een buurt verder weg van het stadscentrum vergroot hun kwetsbaarheid, ook wat betreft de gezondheid, omdat ze vaak minder kapitaal hebben om deze afstand te overbruggen.

De groeiende afstand tussen voorzieningen en kwetsbare groepen is zowel het gevolg van het verhuizen van de kwetsbare groep als het verhuizen van de voorzieningen naar een alternatieve locatie.

3.3 Beoordeling van het voorzieningsniveau

De Leefbaarometer brengt de leefbaarheid van wijken en buurten in Nederland in kaart. Het betreft een modelmatige benadering van de leefbaarheid aan de hand van verschillende dimensies en per dimensie een groot aantal indicatoren. Het oordeel over de leefbaarheid is gebaseerd op de samenhang tussen omgevingskenmerken enerzijds en oordelen en gedrag van bewoners anderzijds. De Leefbaarometer is ontwikkeld in 2008 en zijn inmiddels versie 2.0 (in 2014) en versie 3.0 (in 2021) verschenen. In iedere versie heeft ook de dimensie ‘Voorzieningen’ een plek. De Leefbaarometer is onderverdeeld in vijf ‘dimensies’ waarbinnen thematisch met elkaar samenhangende indicatoren zijn gegroepeerd (versie 3.0):

- Fysieke omgeving;
- Woningvoorraad;
- Voorzieningen;
- Sociale samenhang;
- Overlast en onveiligheid.

Leidelmeijer & Mandemakers (2022) geven op basis van een analyse van de gegevens in de Leefbaarometer aan dat voor de leefbaarheid het voorzieningsniveau van groot belang is. Het gaat om zowel de minimale afstand tot een voorziening als de grootte en diversiteit van het aanbod in de nabije omgeving. Er wordt in de literatuur onderscheid gemaakt tussen basisvoorzieningen en overige voorzieningen. De basisvoorzieningen (energie, riolering, water en communicatie-infrastructuur) zijn in beginsel overal in Nederland van goede kwaliteit en toegankelijk. Daarmee zijn ze niet onderscheidend voor de leefbaarheid in buurten en wijken in de Nederlandse context. De overige voorzieningen (openbaar vervoer, bereikbaarheid hoofdwegen, onderwijs, kinderopvang, horeca, cultuur, sport, winkels en zorg) variëren wel in Nederland.

De omgevingskenmerken van de dimensie ‘Voorzieningen’ in de leefbaarometer zijn:

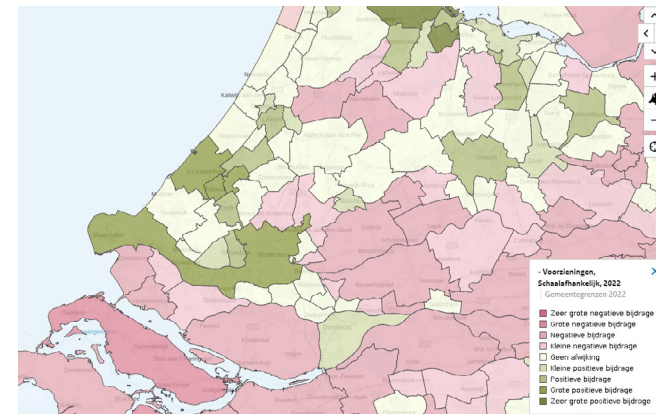
- (Openbaar) vervoer
- Winkels/detailhandel
- Onderwijs
- Zorg en ondersteuning
- Horeca/ontmoeting
- Vrijetijd, cultuur, e.d.
- Sportaccommodaties
- Baanbereikbaarheid

De dimensie Voorzieningen bevat de sterkste voorspellers van leefbaarheid. Naarmate een omgeving een hoger voorzieningenniveau heeft (voorzieningenindex), hebben mensen er meer voor over om op een bepaalde plek te wonen en is de leefbaarheid kennelijk hoger. In aanvulling op deze index is duidelijk te zien dat naarmate een diverse selectie van voorzieningen (van winkels tot horeca tot huisarts) verder weg liggen, de aantrekkelijkheid van een plek afneemt. De uitzondering op die tendens is het aantal cafés binnen één kilometer en de nabijheid van een café binnen 100 meter. Het is aannemelijk dat de nabijheid van dergelijke horecavoorzieningen in een buurt mogelijk overlast en hinder geeft, hetgeen resulteert in een negatieve samenhang met de leefbaarheid. Verder valt de positieve invloed met bereikbaarheid op. Gebieden in de nabijheid van een station en minder ver van een overstapstation zijn aantrekkelijker. Dit geldt ook in sterke mate voor gebieden waar de bereikbaarheid van werk hoger is.

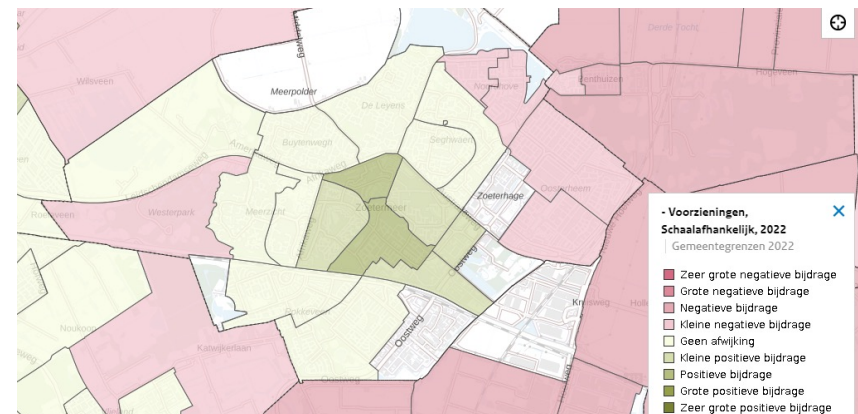
Op alle dimensies – behalve de dimensie Voorzieningen – geldt: hoe stedelijker, hoe ongunstiger de score. Op de dimensie Voorzieningen is de rangorde precies omgekeerd: hoe stedelijker, hoe gunstiger. Voor Voorzieningen geldt daarnaast: hoe groter de gemeente, hoe hoger de score. In veel gemeenten buiten de G40 hebben alle dimensies een positieve bijdrage aan de leefbaarheidsscore, maar is de bijdrage van de dimensie Voorzieningen negatief. In de G40 is het eerder omgekeerd.

3.4 De situatie in Zuid-Holland

De figuren 3.2 en 3.3 geven een beeld van de indicator ‘Voorzieningen’ binnen de Leefbaarometer- voor resp. Zuid-Holland op gemeenteniveau en verder ingezoomd op de gemeente Zoetermeer (als voorbeeld) op buurtniveau.

Figuur 3.2. Bijdrage van voorzieningen aan de leefbaarheid op gemeenteniveau in Zuid-Holland (Leefbaarometer, 2022)

Figuur 3.3. Bijdrage van voorzieningen aan de leefbaarheid op buurtniveau in de gemeente Zoetermeer (Leefbaarometer, 2022)

Het beeld dat uit deze figuren naar voren komt, bevestigt het algemene beeld uit de Leefbaarometer zoals in de vorige paragraaf is beschreven: naarmate de afstand tot stedelijke en economische centra toeneemt, wordt het voorzieningenniveau lager gewaardeerd. Dit geldt zowel op gemeentelijk niveau als binnen een gemeente op buurtniveau.

De gegevens in de Leefbaarometer zijn deels gebaseerd op brongegevens van het CBS, die op basis van locatie van een groot aantal type voorzieningen in beeld brengt wat de gemiddelde afstand tot een voorziening is samen met het aantal voorzieningen binnen een bepaalde afstand. Deze gegevens zijn beschikbaar over de periode 2007-2022 en aan de hand hiervan kan worden beoordeeld of er sprake is van een trend.

Tabel 3.1 toont een uitsnede uit deze gegevens voor de (gemiddelde) situatie in Zuid-Holland.

Onderwerp			Periode	2007	2012	2017	2022	
Gezondheid en welzijn	Huisartsenpraktijk	Afstand tot huisartsenpraktijk	km	0,7	0,7	0,7	0,8	
	Huisartsenpraktijk	Aantal huisartsenpraktijken	Binnen 3 km	aantal	15,9	15	11,4	
	Huisartsenpraktijk	Afstand tot huisartsenpost	km	4,5	4,6		5,2	
Detailhandel	Afstand tot apotheek		km		0,8	0,9	1	
	Ziekenhuis (excl. buitenpolikliniek)	Afstand tot ziekenhuis	km	4,7	4,7	4,8	5,2	
	Winkels dagelijkse boodschappen	Afstand tot grote supermarkt	km		0,7	0,7	0,8	
	Winkels dagelijkse boodschappen	Afstand tot ov. dagel. levensmiddelen	km		0,6	0,6	0,7	
	Winkels dagelijkse boodschappen	Aantal overige dagelijkse levensmiddelen	Binnen 1 km	aantal		14,9	14,1	11,1
Kinderopvang	Kinderdagverblijf	Afstand tot kinderdagverblijf	km	0,9	0,7	0,6	0,6	
	Kinderdagverblijf	Aantal kinderdagverblijven	Binnen 3 km	aantal	15,3	22,1	25,9	30
Onderwijs	Basisonderwijs	Afstand tot school	km	0,5	0,6	0,6	0,7	
	Basisonderwijs	Aantal scholen	Binnen 1 km	aantal	3,1	3	2,7	2,1
	Basisonderwijs	Aantal scholen	Binnen 3 km	aantal	17,9	17,5	16,3	14,5
	Voortgezet onderwijs totaal	Afstand tot school	km	1,7	1,8	1,9	1,9	
Verkeer en vervoer	Treinstations	Afstand tot treinstations totaal	km	4,7	4,7	4,7	5,6	
	Treinstations	Afstand tot belangrijk overstapstation	km	9,5	9,5	9,6	9,6	
Vrije tijd en cultuur	Bibliotheek	Afstand tot bibliotheek	km	1,4	1,4	1,6	1,6	

Tabel 3.1 Nabijheid van verschillende typen voorzieningen, gemiddeld in de provincie Zuid-Holland over de periode 2007-2022 (CBS StatLine, 6 november 2023; StatLine - Nabijheid voorzieningen; afstand locatie, regionale cijfers (cbs.nl))

Het meest opvallend in de gemiddelde cijfers voor de provincie Zuid-Holland is de toename in de gemiddelde afstand tot huisarts, winkels en basisschool en de afname in aantallen binnen een korte afstand van deze zelfde typen voorzieningen. Vanzelfsprekend gaat het hier om een provinciaal gemiddelde; de situaties kan per gemeente sterk uiteenlopen.

De CBS-gegevens worden ook op andere plaatsen ontsloten; op de website van [waarstaategemeente.nl](http://www.waarstaategemeente.nl), een initiatief van Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), staat bijvoorbeeld de afstand tot basisschool resp. voortgezet onderwijs per gemeente.

3.5 Voorzieningen in de knel bij gebiedsontwikkelingen

Niet alleen de bestaande voorzieningen hebben het steeds moeilijker, zoals in de vorige paragrafen beschreven, maar ook bij de inpassing van nieuwe voorzieningen bij stedelijke transformatie zijn er knelpunten. Dit komt naar voren in nieuwbouwprojecten, waar de nadruk op woningbouw ligt, maar er onvoldoende aandacht is voor de bijbehorende voorzieningen zoals scholen, gezondheidszorg en sociale infrastructuur. In de praktijk van gebiedsontwikkelingen ligt de prioriteit vaak bij functies zoals wonen en winkelen omdat die meer financieel rendement opleveren. Voorbeelden van wijken waar dit mis is gegaan, zijn gebieden die snel zijn ontwikkeld zonder voldoende planning voor voorzieningen. Dit heeft geresulteerd in wijken die functioneel eenzijdig zijn, wat leidt tot een gebrek aan sociale cohesie en verhoogde isolatie van bewoners.

Wat ongetwijfeld meespeelt is dat vertegenwoordigers van vastgoed en het sociaal domein een verschillende taal lijken te spreken, met onvoldoende begrip voor elkaars belangen. Wat ook meespeelt, is dat maatschappelijke voorzieningen nogal eens het slachtoffer zijn van de grote druk op de ruimte of deze moeilijk blijken te financieren. Ze moeten hun plek bevechten tussen verschillende beleidsdoelen zoals verduurzaming en het versnellen van de woningbouw (Public Result, 2023).

De situatie wordt verder problematisch doordat de onderlinge verbondenheid in onze samenleving afneemt, wat versterkt wordt door een tekort aan sociale voorzieningen die mogelijkheden voor ontmoeting en participatie verminderen (Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs, 2022).

3.6 De rol van de provincie

De politieke besluitvorming over de rol van de provincie bij (maatschappelijke) voorzieningen had bij het opstellen van deze handreiking nog niet plaatsgevonden. De beleidsambities voor voorzieningen zijn opgenomen in het provinciale coalitieakkoord.

Uit coalitieakkoord Provincie Zuid-Holland 2023-27:

- We omarmen het principe van het 15-minutenstad-concept en onderzoeken hoe we dit een plek kunnen geven in ons ruimtelijke- en mobiliteitsbeleid (p8)
- Wonen is meer dan een dak boven je hoofd. Om sociale structuren te versterken ondersteunen we faciliteiten voor werken, leren, zorg, sport, ontmoeting en ontspanning. Daarom stimuleren we dat er ruimte wordt geboden aan maatschappelijke functies zoals de huisarts, scholen, sport en cultuur, ontmoeting en gebedshuizen. Om dat te stimuleren gaan we in gesprek met de gemeenten (p8)
- Vitale, krachtige en aantrekkelijke stads- en dorpscentra zijn belangrijk voor de kwaliteit van het leven van onze inwoners. Door de digitalisering kopen we meer online waardoor met name de middelgrote detailhandelcentra onder druk staan. We blijven de detailhandelstructuur versterken door deze kwalitatief te verbeteren (van 'place to buy' naar 'place to be'), van een breed aanbod te voorzien en de bereikbaarheid te garanderen. We concentreren en bundelen nieuwe detailhandel in de centra van wijken, dorpen en steden en voorkomen zoveel mogelijk leegloop (p18/19)
- We gaan met gemeenten in gesprek over hoe pakketpunten, bezorghuizen en stadslogistiek kunnen leiden tot minder busjes en bezorgmomenten in steden en straten (p19)

4. Kengetallen voor een goed voorzieningenniveau

Door de groei van het aantal inwoners in Nederland wordt door gemeenten ingezet op het toevoegen van woningen aan de woningvoorraad.

Dit varieert van enkele woningen in en buiten de stad tot aan grootschalige gebieden die praktisch nieuwe dorpen worden. De behoefte aan (maatschappelijke) voorzieningen neemt hierbij toe. De leefbaarheid in de nieuw ontwikkelde gebieden is gebaat bij het tijdig realiseren van deze voorzieningen. Dit hoofdstuk presenteert kengetallen voor (maatschappelijke) voorzieningen die in principe door alle gemeenten kunnen worden toegepast, gebaseerd op kwantitatieve normen voor (maatschappelijke) voorzieningen, die al worden gebruikt door enkele (grote) gemeenten. Vervolgens wordt ingegaan op de functie van gemeentelijke referentienormen voor voorzieningen en ten slotte wordt ingezoomd op de referentienormen van een aantal voorbeeldgemeenten.

4.1. Kengetallen voor voorzieningen

Kengetallen helpen gemeenten om eigen referentienormen op te stellen. Daarom is op basis van de referentienormen van de voorbeeldgemeenten uit paragraaf 4.3 een lijst van kengetallen afgeleid voor de meest genoemde maatschappelijke voorzieningen. De kengetallen zijn opgenomen in tabel 4.1. Het betreft kengetallen voor enerzijds aantallen voorzieningen en anderzijds het bruto vloeroppervlak van voorzieningen, beide gerelateerd aan het aantal inwoners of woningen.

Tabel 4.1. Kengetallen voor maatschappelijke voorzieningen als uitgangspunt voor referentienormen

Maatschappelijke voorzieningen			
Domein	Gezondheidszorg	Norm	BVO
	Apotheek	1 apotheek per 6400 inwoners	150 m2 BVO
	Fysio	1 fysio per 1075 inwoners	0,3 m2 BVO per woning
	Huisarts	1 huisarts per 2095 inwoners	0,3 m2 BVO per woning
	Tandarts	1 tandarts per 2000 inwoners	
	Hospice	1 hospice (4-6 bedden) per 100.000 inwoners	350 m2 BVO
	Verpleeghuis		25.000 m2 BVO per 10.000 inwoners van 65 jaar en ouder
	Verloskundige, psycholoog	Geen norm beschikbaar, maar denk aan ruimte hiervoor	
Domein	Onderwijs	Norm	BVO
	Basisschool	1 school per 2000 woningen	4000-5000 m2 BVO
	Voortgezet onderwijs	1 school voor 500 leerlingen per 4500 woningen	5.095 m2 BVO per 10.000 inwoners
	Speciaal onderwijs		1205 m2 BVO per 10.000 inwoners
	Kinderdagverblijf / piekopvang / BSO		426 m2 BVO per 1.845 inwoners
Domein	Zorg en welzijn	Norm	BVO
	Daklozenopvang	In grotere gemeente	200 m2 BVO per 1.000 woningen
	Beschermd wonen		595 m2 BVO per 10.000 inwoners
	Centrum voor Jeugd en Gezin		400 m2 BVO per 10.000 inwoners / 50 m2 BVO per 1.000 woningen
	Wijkcentrum		0,063-0,125 m2 BVO per woning
	Specialistische (jeugd)hulp, verslavingzorg, jeugdhulpverlening	Geen norm beschikbaar, maar denk aan ruimte hiervoor	
Domein	Sport en recreatie	Norm	BVO
	Sportaccommodaties binnen (sporthal)	1 sporthal per 22.125 inwoners	3000 m2 BVO
	Sportaccommodaties buiten (sportterrein)	1 sportterrein per 1.000 woningen	2000-4000 m2 BVO
	Zwembad	1 zwembad per 80.000 inwoners	4000 m2 BVO
	Scouting, speelveldjes, speeltuin	Geen norm beschikbaar, maar denk aan ruimte hiervoor	
Domein	Culturele voorzieningen	Norm	BVO
	Bibliotheek, podium, museum	Geen norm beschikbaar, maar denk aan ruimte hiervoor	
Domein	Overig	Norm	BVO
	Openbaar toilet	Iedere 500 meter in een druk gebied een toiletvoorziening	
	Bankjes, watertappunten, OV-verbindingen	Geen norm beschikbaar, maar denk aan ruimte hiervoor	

4.2. Gemeentelijke referentienormen

Verschillende (grote) gemeenten hebben in een eerder stadium referentienormen opgesteld voor maatschappelijke voorzieningen. Dergelijke normen helpen om te borgen dat er in een bepaald gebied voldoende van dergelijke voorzieningen zijn. Dat is zowel van belang in bestaand gebied (behoud van voorzieningen) als bij nieuwe gebiedsontwikkelingen.

4.2.1. De functie van referentienormen

Om maatschappelijke voorzieningen te integreren in de plannen van woningbouw kunnen referentienormen als richtinggevend instrument ingezet worden. Referentienormen (ook wel referentiewaarden genoemd) geven een indicatie van de hoeveelheid ruimte en middelen voor maatschappelijke voorzieningen waarmee rekening moet worden gehouden in een gebied. Zij drukken bijvoorbeeld de ruimtebehoefte per type voorziening uit in vierkante meters per x aantal inwoners of woningen. De normen kunnen naast kwantitatief ook (deels) kwalitatief zijn. Het gaat dan bijvoorbeeld om de bereikbaarheid en toegankelijkheid van voorzieningen. Ze kunnen algemeen opgesteld zijn of gelden voor verschillende gebiedstypen of woonmilieus, zoals bijvoorbeeld voor binnenstedelijk en landelijk gebied. Verdere inkleuring per gebied is alsnog altijd noodzakelijk. Bij het vaststellen van de exacte opgave moet rekening gehouden worden met de reeds bestaande voorzieningen (of het gebrek daaraan), zowel binnen de plangrenzen als in de aangrenzende nabije omgeving.

Referentienormen zijn over het algemeen daarom niet bindend. Ze zijn bedoeld om bij gebiedsontwikkelingen tijdig ruimte- en investeringsclaims te doen. Hierdoor kan worden voorkomen dat nieuwbouwprojecten slechts uit woningen bestaan en er een tekort ontstaat aan scholen, huisartsen, sportvoorzieningen en speelplekken.

4.2.2. Het bepalen van referentienormen

Normen voor maatschappelijke voorzieningen zijn in de praktijk deels gebaseerd op het extrapoleren van het lokaal beleid, ruimtelijke plannen en het huidige aanbod van voorzieningen. Ook omvatten ze datgene wat wettelijk vereist is vanuit wetgeving, zoals de Jeugdwet en Wet op het primair onderwijs (WPO). Daarnaast zijn er andere diverse benaderingen voor het opstellen van normen. Gemeenten kunnen normen vaststellen op basis van de huidige en verwachte bevolkingsomvang en samenstelling. Het aantal inwoners en hun demografische kernmerken beïnvloeden namelijk de behoefte aan scholen, gezondheidszorgfaciliteiten en recreatiegebieden.

Gemeenten kunnen zich daarnaast laten leiden door nationaal beleid en richtlijnen met betrekking tot maatschappelijke voorzieningen, zoals het Sportakkoord. Ook kunnen nationale instanties aanbevelingen doen voor de benodigde voorzieningen op basis van demografische trends en maatschappelijke behoeften. Andere waardevolle stappen omvatten bewonersparticipatie en de samenwerking met maatschappelijke organisaties om de behoeften van de samenleving in kaart te brengen en passende voorzieningen te realiseren. Verder kunnen gemeenten referentienormen opstellen door te vergelijken met vergelijkbare gemeenten. Dit kan helpen bij het bepalen van passende normen en inzicht geven in 'best practices'. Bij deze verschillende benaderingen spelen ook financiële middelen van de gemeente een belangrijke rol. Gemeenten moeten haalbare normen vaststellen die passen met hun beschikbare budget. De exacte methode voor het vaststellen van referentienormen is vaak een combinatie van verschillende benaderingen en factoren en kan daarom variëren tussen gemeenten. Tabel 4.1 is een goed uitgangspunt voor gemeenten om hun eigen referentienormen op af te stemmen.

Veel gemeenten hebben normen en richtlijnen voor maatschappelijke voorzieningen. Deze zijn vaak per thema opgesteld. Zo kent gemeente Leiden De Leidse Beweegslutels en werkt 's Hertogenbosch met een groenscore voor klimaatadaptieve, biodiverse en groene omgeving. Daarnaast hebben enkele gemeenten een apart document opgesteld met alle geldende referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen van meerdere overkoepelende domeinen om een overzicht te geven van de standaarden die de gemeente hanteert. Een apart document consolideert alle normen op één plek. Dit maakt het gemakkelijk toegankelijk voor zowel interne ambtenaren als externe belanghebbenden. Het idee is dat dit de raadpleging en naleving van deze normen vergemakkelijkt door verschillende betrokken partijen, waaronder ontwikkelaars, burgers en andere overheden. Het document is vaak gekoppeld aan een rekentool waarin de referentienormen zijn verwerkt en waarmee berekend kan worden wat er aan ruimte voor voorzieningen nodig is.

4.3. Voorbeelden van referentienormen uit vijf gemeenten

De gemeenten Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Zuidplas hebben een document met referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen die gelden in hun gemeente. De referentienormen zijn online toegankelijk voor iedereen. De gemeenten beschrijven de referentienormen grotendeels kwantitatief. Het gaat dan vaak om ‘vloeroppervlakte voorziening per x aantal woningen of inwoners’, maar ook ‘voorziening om de x aantal meter’, ‘voorziening binnen een straal van x aantal meter van woning’ en ‘voorziening binnen x aantal meter van het openbaar vervoer’. Normen kunnen ook aangevuld zijn met kwalitatieve normen, zoals een rookvrije buitenruimte of de toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Naast de referentienormen beschrijven de meeste gemeenten verschillende aanvullende richtlijnen, aandachtspunten of werkwijzen om meer duidelijkheid en context te geven aan de gegeven getallen. In de onderstaande paragrafen worden de referentienormen van de vijf genoemde gemeenten kort toegelicht.

4.3.1. Gemeente Amsterdam

De Amsterdamse referentienorm voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen beschrijft de referentienormen per domein voor drie typen woonmilieus: nieuwbouwgebied centrum stedelijk, nieuwbouwgebied gemengd stedelijk en nieuwbouwgebied groen/blauw. Amsterdam maakt dit onderscheid omdat elk type woonmilieu een verschillende bevolkingsopbouw kent met deels verschillende behoeften in voorzieningen. De domeinen die uitgewerkt zijn, betreffen: onderwijs, jeugd, zorg, basisvoorzieningen, WPI (werk, participatie en inkomen), kunst en cultuur, sport, groen, en spelen en sporten in de openbare ruimte. Het document is een update van eerdere rekenmethodes en is in deze laatste versie van 2018 aangevuld met normen voor groen. Daarnaast zijn verschillende voorzieningen aangewezen als bovenwijkse voorziening.

Hiermee wordt aangeduid dat deze voorzieningen, zowel in grotere als in de kleine plangebieden, overwogen mogen worden bij nieuwe ontwikkelingen. Het aantal woningen in een kleiner projectgebied kan ten onrechte suggereren dat bovenwijkse voorzieningen (zoals sportvelden en voortgezet onderwijs) niet nodig zijn, terwijl ze juist van belang kunnen zijn gezien de stedelijke groei. Amsterdam beschrijft de meeste normen in m² oppervlakte (BVO) per x aantal woningen.

4.3.2. Gemeente Den Haag

De Haagse referentienormen maatschappelijke voorzieningen uit 2021 brengen net als de Amsterdamse referentienormen de normen in beeld voor drie typen woonmilieus: centrum-stedelijk, gemengd stedelijk en groen-blauw (=suburbaan). Ook hier geldt dat elk type woonmilieu verschillende referentienormen kan hebben. Een aantal voorzieningen is stadsbreed ingevuld zonder onderscheid in woonmilieu. Dit zijn voornamelijk de normen voor voorzieningen uit het zorg en welzijn domein. De referentienormen zijn opgesteld voor de domeinen onderwijs, zorg, welzijn, kunst en cultuur, sport, spelen en groen. Den Haag beschrijft de normen in m² oppervlakte (BVO) per x aantal inwoners of woningen. Voor een georganiseerde sportvoorzieningen en sport in de openbare ruimte wordt ook een afstandsnorm gehanteerd; een maximale acceptabele reisafstand van woning naar sportvoorziening. Daarnaast hanteert de gemeente verschillende normen per leeftijd voor voorzieningen rondom spelen. Dit zorgt er bijvoorbeeld voor dat speelplekken voor kinderen onder de 6 jaar een kortere afstandsnorm hebben vergeleken met de afstandsnorm voor oudere kinderen. In januari 2024 is de nieuwe versie van referentienormen uitgebracht, waarbij een vierde woonmilieu is bijgekomen (hoogstedelijk), en normen voor cultuur en groen verder zijn uitgewerkt.

4.3.3. Gemeente Rotterdam

Ook Rotterdam heeft Referentiewaarden maatschappelijke voorzieningen 2021, die zij uitsluitend gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen. Vergelijkbare domeingroepen zijn genoemd. Het gaat om normen die vallen

onder onderwijs, zorg, kunst en cultuur, welzijn, en spelen, sporten en ontmoeten en zijn gekoppeld aan een makkelijk toegankelijk online rekentool. De gemeente heeft onder andere een buitenspeelruimtenorm uitgewerkt met “Bespeelbare stoep van 3-5 meter breed, minimaal aan één straatzijde, bij voorkeur aan zonzijde” in alle wijken. Daarnaast is het thema ontmoeten onder meerdere normen uitgewerkt. De gemeente beschrijft de normen in m2 oppervlakte (BVO) per x aantal inwoners en maakt geen direct onderscheid tussen verschillende woonmilieus. Alleen voor culturele voorzieningen wordt onderscheid gemaakt tussen stedelijk en landelijke gebieden. Dit onderscheid zie je in principe terug bij de meeste grote gemeenten.

4.3.4. Gemeente Utrecht

Leefbare stad en maatschappelijke voorzieningen is het Koersdocument van gemeente Utrecht uit 2020. Er zijn verschillende normen beschreven die vallen onder de domeinen onderwijs, welzijn, cultuur, gezondheid, zorg en ondersteuning, en sporten, spelen en bewegen. De gemeente beschrijft de normen in m2 oppervlakte (BVO) per x aantal inwoners en woningen en maakt geen direct onderscheid tussen verschillende woonmilieus. Voor de culturele voorzieningen heeft gemeente Utrecht de normen gehanteerd die ook in de referentienormen van gemeente Amsterdam worden genoemd. Het koersdocument beschrijft naast de referentienormen ook verschillende uitgangspunten en richtlijnen. Het is onderdeel van uitgebreider beleid (Ruimtelijke Strategie Utrecht 2040) waarin ook de ‘Utrechtse barcode’ wordt beschreven. Deze barcode geeft visueel referentienormen weer voor o.a. voorzieningen, woningen, werkgelegenheid en infrastructuur.

4.3.5. Gemeente Zuidplas

In het Referentiebeeld maatschappelijke voorzieningen Zuidplas 2021-2023 worden de domeinen sport (accommodaties), sport (openbare ruimte), cultuur, onderwijs en gezondheid beschreven. Het beschrijft onder andere het aantal m2 oppervlakte (BVO) per x aantal inwoners. Daarnaast noemt de

gemeente meerdere aanvullende kwalitatieve voorwaarden zoals bijvoorbeeld rookvrije scholen en rookvrije buitenruimten, multifunctionaliteit van ruimte, en toegankelijk voor mensen met een beperking. Het document is ontworpen om met regelmaat te kunnen toetsen of het niveau van maatschappelijke voorzieningen past bij de aard en omvang van de samenleving van gemeente Zuidplas. Hierbij is rekening gehouden met het onderscheid tussen noodzakelijke voorzieningen per dorp (verplicht), het wenselijk basisniveau van voorzieningen per dorp en wenselijk gemeentebrede voorzieningen.

4.4. Referentienormen nader beschouwd

De vijf in paragraaf 4.3 beschreven gemeenten hebben normen voor voorzieningen die grofweg te verdelen zijn in de overkoepelende domeinen: gezondheidszorg, educatie, zorg en welzijn, kunst en cultuur, en sport, spel en recreatie. In de volgende paragrafen onderwerpen we de normen aan een nadere beschouwing.

4.4.1. Referentienormen voor de meest genoemde maatschappelijke voorzieningen

In tabel 4.2 zijn voor de verschillende domeinen (gezondheidszorg, educatie, zorg en welzijn, kunst en cultuur, en sport, spel en recreatie) alle voorzieningen opgenomen die door minimaal één van de voorbeeldgemeenten uit paragraaf 4.3 in de referentienormen is meegenomen. In het domein gezondheidszorg worden de voorzieningen huisarts, apotheek en fysio het meest genoemd. Tandarts, hospice, verloskundige zorg en verpleeghuis worden minder vaak genoemd. In het domein educatie wordt altijd basis-, voortgezet- en speciaal onderwijs genoemd samen met kinderopvang/buitenschoolse opvang. Gymzalen vallen ook onder dit domein omdat scholen voor voldoende gymfaciliteiten moeten zorgen voor het verplichte bewegingsonderwijs. In het domein zorg en welzijn wordt een wijkcentrum, Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG) en verscheidene vormen

van maatschappelijk opvang (daklozen opvang, beschermd wonen) vaak genoemd en is specialistische zorg (zoals jeugdhulpverlening, verslavingszorg) meer de uitzondering. In het domein sport en recreatie wordt zowel georganiseerde sport (zowel binnen als buiten) en ongeorganiseerde sport benoemd. Het laatste betreft bijvoorbeeld de scouting, (gras)velden, speelveldjes en de Cruijff en Krajicek velden. Iedere gemeente noemt ook een of meerdere normen voor speelplekken. De meeste gemeenten hebben een (buiten)speelnorm waarbij zowel beheerd als onbeheerd spel wordt beschreven. Opvallend is dat groenvoorzieningen vaak een overlap hebben met sport en spel en minder vaak als losstaande voorziening wordt genoemd. Als laatste worden culturele voorzieningen in stedelijk gebied en in landelijk gebied door elke gemeente genoemd.

Tabel 4.2. Genoemde maatschappelijke voorzieningen van vijf voorbeeldgemeenten met referentienormen

Domein	Voorzieningen met referentienorm genoemd door één of meerdere onderzochte gemeenten
Gezondheidszorg	Huisarts Apotheek Verpleeghuis Tandarts Fysio Hospice Verloskundige Overig (psycholoog, diëtist, logopedist, etc.)
Educatie	Basisschool Voortgezet onderwijs Speciaal onderwijs Kinderopvang/Buitenschoolse opvang Schooltuinencomplex
Zorg en welzijn*	Maatschappelijke opvang (daklozenopvang, beschermd wonen, overige opvang) Centrum voor Jeugd en Gezin (consultatiebureau) Buurtcentrum (buurtkamer/huizen van de wijk/dagbesteding/jongerenhuiskamer) - gaat over locatie Wijkcentrum (buurtteam, ouder kind team locatie) - gaat over mensen Voedselbank Specialistische (jeugd)hulp, verslavingszorg, jeugdhulpverlening Dienstencentrum (wonen, werk en inkomen)

Sport, spel en recreatie*	Sportaccommodaties binnen (sporthallen) Sportaccommodaties buiten (sportterreinen, niet-georganiseerde buitensport)
	Speelplekken (speelveldjes, speeltuinen beheerd en onbeheerd, speelgebouwen)
	Scouting
	Zwembad
	Speeltuinbouw/kinderboerderij
Kunst en cultuur	Sport en spel in openbaar gebruiksgroen of park (multifunctioneel groen)**
	Groen in de openbare ruimte (ecosysteemgroen)***
Kunst en cultuur	Culturele voorzieningen stedelijk en gebieden
	Bibliotheek
	Kunst in de buitenruimte

* Niet alle gemeenten volgen de genoemde categorisatie die onder dit domein vallen.

** Een deel van het openbare groen is gereserveerd voor sport en spel, zoals goede fiets en skate mogelijkheden, trap, sportveld, brede stoep, etc.).

*** Groen in de openbare ruimte zonder sport of spel functie

4.4.2. Vergelijking van de referentienormen

Uit een vergelijking van de referentienormen van de voorbeeldgemeenten uit paragraaf 4.3 blijkt dat er kleine verschillen tussen de normen kunnen zitten. Eén van de redenen is dat er verschillende behoeften zijn tussen verschillende type gebieden. Het onderscheid in gebieden (en dus andere normen) lijkt ook verstandig als je te maken hebt met zowel stedelijke verdichting opgaves als ontwikkelingen in minder verdichte gebieden. Een andere reden is dat de voorzieningen verschillend gedefinieerd zijn waardoor vergelijkingen moeilijker te maken zijn. Voor sport, spel en recreatie in de buitenruimte kan de definitie verder uit elkaar liggen per gemeente, ook omdat er een overlap is met groen in de buitenruimte waardoor de gewenste ruimte soms veel groter of kleiner lijkt uit te vallen vergeleken met een andere gemeente.

Normen rondom onderwijs lijken redelijk overeen te komen tussen de vijf gemeenten. Er geldt ook een wettelijk kader hieromtrent. De normen voor onderwijs worden vaak per woning of per inwoner gegeven, afhankelijk van waar de gemeente voorkeur aan geeft. Onderstaande tabellen geven een overzicht van de referentienormen voor primair onderwijs (4.3) en sportaccommodaties (4.4) binnen de vijf gemeenten.

Tabel 4.3. Referentienormen uitgewerkt per voorbeeldgemeente voor primair onderwijs

Maatschappelijke voorziening: primair onderwijs				
	Definitie	Referentienorm		
Amsterdam	Basisschool Gymzaal Buitenschoolse opvang Kinderdagverblijf Speelplein	Centrum stedelijk 1 school per 2100 won. 400 PO leerlingen 32 kindplaatsen BSO 100 kindplaatsen KDV 0,7 gymzaal totaal 3770 m² (BVO) totaal 1450 m² buitenruimte	Gemengd stedelijk 1 school per 1440 won. 499 PO leerlingen 32 kindplaatsen BSO 100 kindplaatsen KDV 0,7 gymzaal totaal 3770 m² (BVO) totaal 1450 m² buitenruimte	Groen blauw 1 school per 1140 won. 400 PO leerlingen 32 kindplaatsen BSO 100 kindplaatsen KDV 0,7 gymzaal totaal 3770 m² (BVO) totaal 1450 m² buitenruimte
	Piekopvang	+ 25%	+ 25%	+ 25%
Den Haag	Kindcentrum met: + 425 leerlingen + 1 gymzaal + kinderopvang Inclusief speciaal onderwijs Maatvoering: 4400 m ² 2245 m ² onderwijs 455 m ² gymzaal 500 m ² kinderopvang 1200 m ² buitenruimte	Centrum-stedelijk 1 school per 2100 won. 2100 m² per 1000 won.	Gemengd Stedelijk 1 school per 2320 won. 1900 m² per 1000 won.	Groen-blauw 1 school per 1165 won. 3800 m² per 1000 won.
Rotterdam	Basisschool + gymzaal Kinderopvang	1 school per 3075 inwoners 2.350 m² (BVO)		
Utrecht	Gebouw met meerdere ruimtes inclusief gymzaal t.b.v. bewegingsonderwijs	426 m ² BVO per 1.845 inwoners		
Utrecht		Gemiddeld: 1 school van 17 groepen per 2000 woningen. Houd rekening met een tijdelijke piek.		
Zuidplas		Voldoende onderwijshuisvesting In groeiwijken uitgaan van de t-0 en niet van t-1 Thuisnabij onderwijs stimuleren IKC-vorming Aansluiting bij jeugdhulp Maximaal 2 km van gymzaal/sporthal Clustering van scholen Stichtingsnorm 200 leerlingen, opheffingsnorm 120 leerlingen		

Tabel 4.4. Referentienormen uitgewerkt voor per voorbeeldgemeente voor sportaccommodaties binnen

Maatschappelijke voorziening: Sportaccommodaties binnen				
	Definitie	Referentienorm		
Amsterdam	Sporthal uitgangspunt: een nieuwe sporthal wordt altijd in combinatie met gymzalen VO school ontwikkeld	extra op VO school: 0,1 m ² (BVO) per 1 won. 1 sporthal per 3 gymzalen VO school plus 1470 m ² extra	extra op VO school: 0,18 m ² (BVO) per 1 won. 1 sporthal per 3 gymzalen VO school plus 1470 m ² extra	extra op VO school: 0,24 m ² (BVO) per 1 won. 1 sporthal per 3 gymzalen VO school plus 1470 m ² extra
	Zwembad	1 sporthal per 24.000 inwoners 3000 m ² (BVO) 1 zwembad per 100.000 inwoners 4000 m ² (BVO)	1 sporthal per 24.000 inwoners 3000 m ² (BVO) 1 zwembad per 100.000 inwoners 4000 m ² (BVO)	1 sporthal per 24.000 inwoners 3000 m ² (BVO) 1 zwembad per 100.000 inwoners 4000 m ² (BVO)
Den Haag	Sporthal	1 sporthal per 22.000 inwoners Een nieuwe sporthal wordt altijd in combinatie met een gymzaal voor voortgezet onderwijs ontwikkeld.		
	Zwembad Maatvoering: 4.000 m ²	1 zwembad per 77.500 inwoners		
Rotterdam	Sporthal	3.000 m ² BVO per 25.000 inwoners		
	Zwembad	1.650 m ² BVO per 25.000 inwoners		
Utrecht	Sporthal (inclusief horeca, tribunes en opslagruimte) Gymzalen ten behoeve van het bewegingsonderwijs op scholen.	1 sporthal per 17.500 inwoners		
Zuidplas	Sporthal	1 sporthal (3 zaaldelen) per 7.000 inwoners 0,15 m ² sportvloer per inwoner 16 zaaldelen per 25.000 inwoners mits bovenstaande gegarandeerd kan worden Bij vervanging of nieuwbouw geen traditionele gymzaal maar keuze voor een sporthal of beweegbox Combineren met onderwijs, buitensport of ander multifunctioneel gebruik Bezettingsgraad 2.000 uur per jaar voor een sporthal Bezettingsgraad 1.200 uur per jaar voor een gymzaal		
	Zwembad	C.a. 700 m ² oppervlakte zwemwater		

5. Vaststellen en toepassen van referentienormen

De belangrijkste functie van referentienormen is om aan de voorkant van gebiedsontwikkelingen het gesprek te kunnen voeren over de noodzaak van de realisatie van maatschappelijke voorzieningen. Ook wordt de dialoog geopend over welke voorzieningen het betreft, aan welke minimale eisen voldaan moet worden en welke ruimte hiervoor gereserveerd dient te worden. In de praktijk is het neerzetten van voldoende voorzieningen een maatschappelijke opgave binnen een complex speelveld aan zowel de beleids- als de uitvoeringskant. Het opstellen van een eenduidige norm is dan ook een grote opgave, die dilemma's met zich meebrengt. De gemeente Den Haag heeft het functioneren van de Haagse referentienormen geëvalueerd¹. Onder andere op basis van de bevindingen van deze evaluatie gaat dit hoofdstuk in op de wijze waarop referentienormen het beste kunnen worden vormgegeven en toegepast om het gewenste effect te bereiken.

5.1. Monitoring

Voor het realiseren van een goed voorzieningenniveau is een helder beeld vereist van het huidige aanbod en gebruik. Monitoring is daarbij onontbeerlijk. Enerzijds gaat het daarbij om verzamelen van 'harde' cijfers, maar anderzijds gaat het ook om de beleving van de inwoners; passen de voorzieningen in de buurt bij de behoefte.

5.1.1. Vorm een objectief beeld van het voorzieningenniveau

Het gebruik van objectieve gegevens over de aanwezigheid van voorzieningen en het gebruik daarvan zijn nodig om onderbouwde beslissingen te kunnen nemen. Monitoring hiervan in de loop van de tijd maakt het mogelijk om:

¹ Public Result, 2023. Ervaring met de nota referentienormen maatschappelijke voorzieningen; Blik van buiten en verdiepende interviews

- de daadwerkelijke realisatie van voorzieningen bij te houden
- gebiedsoverstijgend de realisatie van voorzieningen op elkaar af te kunnen stemmen
- de (ruimtelijke) combinatie van voorzieningen in beeld te hebben
- regionaal af te stemmen

Kijk ook naar bestaande gebieden om eventuele tekorten of overdimensionering/onderbezetting in overwegingen te kunnen betrekken. Als start van het proces van het opstellen van referentienormen is het nuttig om de nulsituatie vast te leggen en te analyseren.

5.1.2. Beoordelen van de (eigen) buurt of wijk

Naast de objectieve cijfers over aantallen, oppervlaktes, afstanden e.d. is vanzelfsprekend ook van belang hoe de bewoners van een buurt of wijk het voorzieningenniveau beoordelen. Er zijn verschillende instrumenten beschikbaar waarin (een oordeel over) het voorzieningenniveau als onderdeel is opgenomen. Een voorbeeld van een instrument waarmee dat in kaart kan worden gebracht is de Leefplekmeter.

5.2. Lessen uit de praktijk

Het analyseren van referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen in andere gemeenten kan waardevolle inzichten bieden. Het vergelijken van normen en de toepassing daarvan kan dienen als vergelijksmateriaal, waardoor gemeenten kunnen leren van de verschillende benaderingen, werkprocessen en succesvolle praktijken. Door te begrijpen hoe gemeenten omgaan met het toewijzen van ruimte aan maatschappelijke voorzieningen, kan efficiënter om worden gegaan met de beschikbare ruimte (slim ruimtegebruik). Het biedt ook kansen voor samenwerking tussen gemeenten. Gemeenten kunnen samenwerken op het gebied van investeringen en financiering van maatschappelijke voorzieningen, zoals het bouwen van gezamenlijke culturele centra of zorginstellingen. Door de kosten te delen, kunnen gemeenten meer bereiken met beperkte middelen. Door overeenkomsten te sluiten voor het gedeelde gebruik van voorzieningen, zoals een

zwembad of bibliotheek, kunnen kosten gedeeld worden en kan de toegang voor hun inwoners verbeteren. In de volgende paragrafen wordt stilgestaan bij verschillende lessen uit de praktijk.

5.2.1. Vormgeving en status

Het doel van referentienormen is om voldoende ruimte en middelen voor maatschappelijke voorzieningen bij gebiedsontwikkelingen te kunnen garanderen. Uit de evaluatie van de Haagse nota referentienormen blijkt dat het voornaamste effect van de normen in de praktijk is, dat ze leiden tot afstemming binnen de gemeente. Ook verschaffen de normen duidelijkheid over de minimaal geldende normen voor de leefbaarheid van de stad. De nota zorgt voor duidelijkheid omtrent de opgave wat betreft de te realiseren voorzieningen. Deze duidelijkheid helpt bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van voorzieningsprogramma's en zorgt ervoor dat er vroeg in het proces al rekening wordt gehouden met de ruimteclaim die hiermee gepaard gaat. De referentienormen zijn daarmee een stok achter de deur om (ruimte voor) maatschappelijke voorzieningen te borgen in de plannen. Flexibiliteit in de omgang en toepassing is echter van groot belang: te harde voorzieningsnormen kunnen ertoe leiden dat projecten op slot worden gezet. Kwantitatief geformuleerde normen helpen om een goede startpositie te verwerven voor gesprekken over het realiseren van voorzieningen bij gebiedsontwikkelingen. In de praktijk is er discussie over de status van de dergelijke normen: gaat het om een harde norm of om een vuistregel?

Minimale eisen, die aan een set van referentienormen moet worden gesteld, zijn;

- Er is een duidelijke definitie van het type voorzieningen waarvoor de norm geldt;
- Het schaalniveau waarop de normen gelden (buurt – wijk – stad) is duidelijk gedefinieerd;
- Er is duidelijkheid over verantwoordelijkheid én financiering (bijv. openbaar sporten heeft een andere verantwoordelijke en financieringsstroom dan spelen in de buitenruimte). Daarnaast zijn uit de evaluatie de

volgende aanbevelingen afgeleid:

- Naast kwantitatieve normen in aantallen en oppervlakte moet ook aandacht worden besteed aan de kwaliteit (en bereikbaarheid/toegankelijkheid) van voorzieningen;
- Overweeg een afstandsnorm die iets zegt over de bereikbaarheid van een voorziening, dan gaat het niet zo zeer om de feitelijke afstanden maar meer om de reistijd;
- Werk eventueel met ranges (boven- en ondergrens);
- Maak onderscheid tussen verschillende woonmilieus, bijvoorbeeld: hoogstedelijk, centrum stedelijk, gemengd stedelijk, etc. of houd hier bij het toepassen van algemene stadsbrede normen rekening mee;
- Houd rekening met verandering in bevolkingssamenstelling;
- Houd rekening met combinatie van functies.

5.2.2. Verankering en toepassing

Het is in de praktijk balanceren tussen (te) strikt en (te) vrijblijvend.

Enerzijds is een té strikte hantering van normen die uitgaan van gemiddelden niet wenselijk in elk specifiek geval; zonder ruimte voor maatwerk werken de normen averechts en schieten ze hun oorspronkelijk doel voorbij. Als normen als bindend worden toegepast – waarmee het wel/niet behalen van de normen zelfs ertoe kan leiden dat dringend benodigde woningbouwproductie niet op gang komt. Anderzijds kunnen vuistregels makkelijk naast zich neer worden gelegd wanneer het niet goed uitkomt, of omdat hierdoor gebiedsontwikkeling financieel rendabeler kan worden.

Een uitkomst is om de toepassing van de normen wél te verplichten, maar in de uitvoering hiervan expliciet ruimte te bieden voor maatwerk: maak de normen dus zo hard mogelijk, maar maak beredeneerde afwijking mogelijk. Afwijken kan mogelijk worden gemaakt om de volgende redenen:

- Administratieve grenzen komen niet overeen met daadwerkelijke situatie;
- Bevolkingssamenstelling vraagt om andere voorzieningen;
- Doelen (van de norm) worden op een andere manier bereikt;
- Tijdelijke voorzieningen voldoen aan de behoefte;

- Er wordt op een later moment voldaan aan de norm (eventueel op een andere manier);
- Er wordt op een andere plek, maar wel binnen redelijke bereik voldaan aan de norm;
- Multifunctionaliteit/synergieeffecten (het combineren van meerdere functies in één gebouw);
- Er is sprake van overcapaciteit/onderbezetting huidige voorzieningen. Voor die onderbouwing om af te wijken van de normen zijn tools nodig zoals monitoring, analyse van het gebied, opschaal- of afschaalmogelijkheid, onderzoek naar functiemenging.

Plannen voor voorzieningen (of de ruimtereservering daarvoor) is een verplichting bij nieuwe ontwikkelingen. Die moeten vervolgens ook zo concreet mogelijk gemaakt worden. Op dat moment kan dan ook, afhankelijk van de daadwerkelijke situatie, een argumentatie opgebouwd worden waarom qua kwaliteit of kwantiteit van de normen wordt afgeweken.

5.2.3. Flexibiliteit is nodig

Eerder is in hoofdstuk 3 geconstateerd dat de behoefte aan voorzieningen in de loop van de tijd aan verandering onderhevig is. Het is dan ook zaak om bij de planning en realisatie van voorzieningen een zekere flexibiliteit in te bouwen. Aan de ene kant moet er voldoende fysieke ruimte zijn om überhaupt een plek te hebben voor voorzieningen, aan de andere kant moet dit ook weer niet leiden tot leegstand en verloedering. Daarom kan onder andere gebouwd worden met flexibele plattegronden, zodat bijvoorbeeld een school in een nieuwe wijk kan worden omgezet naar een andere functie op het moment dat het aantal kinderen is gedaald tot onder het minimale aantal leerlingen voor die school. Een andere mogelijkheid is het flexibel bestemmen, waarmee (maatschappelijke) voorzieningen op meerdere locaties kunnen worden ingepast. Een optie die wij in Nederland niet veel gebruiken, maar wel kan worden toegepast, is het bieden van planologische ruimte in ruil voor het mogelijk maken van maatschappelijke voorzieningen.

Dat kan bijvoorbeeld inhouden dat een perceeleigenaar meer volume mag bouwen onder voorwaarde van het bestemmen van een deel van het perceel ten behoeve van een (maatschappelijke) voorziening.

5.2.4. Publieke investeringen nodig

Met het toepassen van referentienormen zorg je ervoor dat ruimtelijk een voorziening mogelijk wordt gemaakt. Wordt het ook verwerkt in grondexploitaties of in overeenkomsten met ontwikkelaars, dan is er ook financieel rekening gehouden met de veelal lagere grondwaarde. De financiële consequenties hiervan moeten vanaf het begin van een ontwikkeling meegenomen worden en bekend zijn. Zorg er dus voor dat grondexploitaties niet alleen dicht gerekend worden met opbrengsten uit woningbouw. Betreft het een functie waar de gemeente een belang bij heeft (bijvoorbeeld bij een school, sporthal, museum of buurthuis) met als doel het in eigendom te krijgen, dan is er uiteraard ook financiering nodig voor de bouw en exploitatie van de voorziening. Dit is iets om met toepassing van de referentienormen rekening te houden.

5.2.5. Houd de regie van begin tot eind

Het is zaak als gemeente dat je de regie goed organiseert, zeker intern. Regel je dit niet goed dan kan dit leiden tot onnodige concurrentie tussen beleidsvelden in de plint. Voorkom dat je door de omstandigheden moet kiezen tussen bijvoorbeeld beschermd wonen en ouderenhuisvesting. Wees scherp in wat je bij een gebiedsontwikkeling vraagt, leg duidelijk vast wat onder een bepaalde voorziening bedoeld wordt en laat dit intern (bestuurlijk) bekrachtigen. Immers, voorzieningen die absoluut nodig zijn maar niet altijd op draagvlak kunnen rekenen, zoals nachtopvang voor daklozen, moeten het dan vaak afleggen als hier niet strak en langdurig op gestuurd wordt. Ervaringen uit de praktijk leren dat een ontwikkelende partij dan al snel voor een voorziening zal kiezen die minder conflict oplevert. Als gemeente vergt dit dat je tot het eind toe het proces bewaakt en dat is veelal inzet over meerdere jaren.

5.2.6. Aandacht alleen is niet genoeg

Ook voorzieningen in de buitenruimte, voor onder andere ontmoeting, sport en stadslandbouw, sneuvelen vaak gedurende het planproces. Zo waren er bij de verdichting rond een station in een middelgrote stad een aantal voorzieningen gepland, die ondanks de aandacht daarvoor in de lokale politiek vrijwel allemaal zijn geschrapt. De borging van deze voorzieningen in plan, proces en financiën lijkt een belangrijke randvoorwaarde voor realisatie. Met name voorzieningen die geen regulier financieel draagvlak hebben, waaronder veel burgerinitiatieven, vragen om bijzondere aandacht (zie onder andere het SER-advies 'Gezond opgroeien, wonen en werken' uit 2023).

5.2.7. Uitnodigingsplanologie is een risico

Een voorbeeld: voor een transformatiegebied (van bedrijventerrein naar gemengd wonen en werken) is een omgevingsplan gemaakt dat uitgaat van uitnodigingsplanologie. Het plan geeft per deelgebied aan of de nadruk ligt op wonen of op werken, welk percentage bebouwd mag worden met welke hoogte en wat in totaal aan woningen resp. vierkante meter bedrijfsruimte gerealiseerd mag worden. Het realiseren van maatschappelijke voorzieningen is planologisch mogelijk gemaakt. Het is aan de markt om voorstellen te doen voor de invulling van het gebied. In de praktijk blijkt het vervolgens uitermate lastig om een geschikte locatie te vinden voor de vestiging van een school. Het dus belangrijk om vooraf duidelijke randvoorwaarden en spelregels te stellen voor de realisatie van maatschappelijke voorzieningen, zoals scholen. In plaats van volledig te vertrouwen op marktpartijen voor de invulling, kan de gemeente specifieke locaties reserveren of een minimumaantal vierkante meters toewijzen voor maatschappelijke functies.

5.3. Borging in beleid en planvorming

Binnen gemeenten worden maatschappelijke voorzieningen geregeld via het gemeentelijk beleid en ruimtelijke ordening. In beleidsdocumenten waarin de langetermijnvisie voor de ontwikkeling van de gemeente staat beschreven, wordt vaak aandacht besteed aan de wensen rondom maatschappelijke voorzieningen. Daarnaast wordt vaak voor grotere gebiedsontwikkelingen ook een voorzieningenprogramma opgesteld.

Met de inwerkingtreding van de Omgevingswet per januari 2024 is deels veranderd hoe maatschappelijke voorzieningen kunnen worden vastgesteld en gereguleerd. De instrumenten die onder de Omgevingswet een rol spelen bij het vaststellen en reguleren van maatschappelijke voorzieningen zijn bijvoorbeeld de omgevingsvisie en het omgevingsplan. Het verankeren van referentienormen in de Omgevingsvisie is zinvol omdat het een kader biedt voor toekomstige ontwikkelingen. Het kan richting geven aan het beleid en de besluitvorming. Het omgevingsplan regelt – breder dan voorheen het bestemmingsplan – wat wel en niet is toegestaan in de fysieke leefomgeving, welke functies een bepaald gebied mag hebben, waaronder maatschappelijke voorzieningen zoals scholen, ziekenhuizen en dergelijke en er worden regels opgenomen met betrekking tot activiteiten. Toepassing van de referentienormen kan worden gewaarborgd door deze via het Omgevingsplan te verankeren, bijvoorbeeld in een algemene, gemeentebreed werkende regel (open norm) die verwijst naar een beleidsdocument waarin de referentienormen zijn opgenomen. Verder biedt een omgevingsprogramma een meer operationeel kader en kan specifieke maatregelen en projecten beschrijven die bijdragen aan de realisatie van de doelen uit de Omgevingsvisie. Het Omgevingsprogramma kan acties beschrijven om te voldoen aan de referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen, met concrete stappen en verantwoordelijkheden voor implementatie. Een eenduidige, beste manier om referentienormen te borgen is niet vastgesteld. Gemeenten hanteren hierin verschillende aanpakken.

6. Aan de slag

En nu: aan de slag! Om een gezonde leefomgeving te realiseren zijn veel aspecten van belang, maar een goed voorzieningenniveau is daar zeker een essentieel onderdeel van. Het is dan ook van belang om daar werk van te maken en dit actief in ruimtelijke plannen in te brengen. Goede voorbeelden van gemeenten die hier al ervaring mee hebben, kunnen daarbij ondersteunen.

6.1. Handreiking als hulpmiddel

In deze handreiking zijn verschillende thema's belicht die belangrijk zijn bij het vaststellen en borgen van een goed voorzieningenniveau. Deze zijn beknopt samen te vatten in de volgende opsomming:

- Onderzoek het huidige aanbod, verken de behoeften van de inwoners en anticipeer op toekomstige ontwikkelingen.
- Verzamel het huidige beleid van de gemeente en onderzoek welke richtlijnen en normen reeds bestaan.
- Stel ambities vast voor de gemeente met betrekking tot voorzieningen en bepaal op welke voorzieningen (meer) wordt ingezet.
- Borg voorzieningen in beleid en koppel deze aan gezondheid voor meer draagvlak.
- Gebruik referentienormen van andere gemeenten als vergelijkingsmateriaal. Tabel 4.1 is een goed startpunt. Ga in gesprek voor meer verdieping.
- Stel referentienormen of -waarden op en bundel deze in één document voor overzicht.
- Maak (bestuurlijke) afspraken hoe dit instrument wordt toegepast en leg dit intern in procedures vast.
- Maak het publiek kenbaar dat je referentienormen hanteert en hiermee toetst en stel zo mogelijk een publieke rekentool beschikbaar.
- Gebruik het instrument om (planologische) afspraken te maken voor voorzieningen en zorg dat er capaciteit en middelen zijn om dit tot

uitvoering te brengen. Houd rekening dat een planontwikkeling meerdere jaren duurt.

- Evalueer of het instrument werkt en waar aanpassingen wenselijk zijn.
- Neem contact op met de plaatselijke GGD voor ondersteuning bij het inrichten van een gezonde leefomgeving met voldoende (maatschappelijke) voorzieningen.

7. Bronnen

- Foto's: De Zuid-Hollandse Beeldbank, copyright provincie Zuid-Holland.
- Bastiaanssen J., & M. Breedijk, 2022. Toegang voor iedereen? Een analyse van de (on)bereikbaarheid van voorzieningen en banen in Nederland. PBL-publicatienummer: 4932, Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- CBS Statline
- College van Rijksadviseurs, 2019. Guiding Principles Metro Mix. Hoe gemengde hoogstedelijke milieus met meerwaarde voor Nederland te ontwikkelen.
- GGD GHOR Nederland, 2024. Kernwaarden voor een gezonde leefomgeving. <https://ggdghor.nl/onderwerp/gezondeleefomgeving-kernwaarden/>
- Hin, J & G. de Hollander, 2023. Gezondheidsachterstanden: kijk ook eens naar de ruimtelijke uitsortering van mensen en voorzieningen. PBL-publicatienummer 5133. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- KAW, 2020. Ruimte zat in de stad. Onderzoek naar beter gebruik van de ruimte die we hebben. Rapport Koöperatieve Architecten Werkplaats Groningen, Rotterdam, Eindhoven.
- Leidelmeijer, K., G. Marlet, J. van Iersel, C. van Woerkens, H. van der Reijden, 2008. De Leefbaarometer. Leefbaarheid in Nederlandse wijken en buurten gemeten en vergeleken. Rapportage instrumentontwikkeling. RIGO/Atlas voor gemeenten, Amsterdam/Utrecht
- Leidelmeijer, K., G. Marlet, R. Ponds, R. Schulenberg, C. van Woerkens, m.m.v. M. van Ham, 2014. Leefbaarometer 2.0: Instrumentontwikkeling. RIGO/Atlas voor gemeenten, Amsterdam/Utrecht
- Leidelmeijer, K. & J. Mandemakers (2022): Leefbaarheid in Nederland 2020. Een analyse op basis van de Leefbaarometer 3.0. Atlas Research, Amsterdam
- Mandemakers, J., K. Leidelmeijer, F. Burema, R. Halbersma, M. Middeldorp & J. Veldkamp, 2021. Instrumentontwikkeling Leefbaarometer 3.0. Atlas Research, Amsterdam
- Provincie Zuid-Holland, 2023. Krachtig Zuid-Holland. Coalitieakkoord provincie Zuid-Holland 2023-2027. <https://www.zuid-holland.nl/politiek-bestuur/coalitieakkoord-2023-2027/>
- Public Result, 2023. Ervaring met de nota referentienormen maatschappelijke voorzieningen; Blik van buiten en verdiepende interviews. Gemeente Den Haag.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. De stad als gezonde habitat. Gezondheidswinst door omgevingsbeleid, april 2018.
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2020. Toegang tot de stad. <https://www.rli.nl/publicaties/2020/advies/toegang-tot-de-stad-hoe-publieke-voorzieningen-wonen-en-vervoer-de-sleutel-voor-burgers-vormen>
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor het Openbaar Bestuur & Raad voor Volksgezondheid en Samenleving, 2023. Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's. <https://www.rli.nl/publicaties/2023/advies/elke-regio-telt>
- Raad voor Volksgezondheid en Samenleving & College van Rijksadviseurs. (2022, september). Ruimte maken voor ontmoeting. De buurt als sociale leefomgeving. <https://adviezen.raadrvs.nl/advies-ruimte-maken-voor-ontmoeting/>
- Rebel, Fietsersbond & Wandelnet, 2023. De 15-minutenstad. Hoe doe je dat? Whitepaper, 20 april 2023.
- Rli, 2020. Toegang tot de stad. <https://www.rli.nl/publicaties/2020/advies/toegang-tot-de-stad-hoe-publieke-voorzieningen-wonen-en-vervoer-de-sleutel-voor-burgers-vormen>
- RIVM, 2018. Volksgezondheid Toekomst Verkenningen: <https://www.vtv2018.nl/>
- SER, 2023. Gezond opgroeien, wonen en werken. Naar een structurele gezondheidsaanpak en bestrijding van sociaal-economische gezondheidsverschillen. Advies 23/07, december 2023. <https://www.ser.nl/nl/Publicaties/sociaal-economische-gezondheidsverschillen>
- Venderbos, J., Hosper, K. H., & Van Loenen, T. (2023). Leefomgeving en gezondheidsverschillen. In Pharos. https://www.pharos.nl/wp-content/uploads/2023/01/Pharos_Leefomgeving_gezondh